

ФЕНОМЕНЪТ „ВРЕМЕ“ И НЕГОВИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ (Опит за психологически анализ)

Лучиян Милков¹

*„Ние сме във Времето и Времето е в нас,
то нас преобръща и ние него преобръщаме!“
Васил Левски*

ВЪВЕДЕНИЕ

Демократичните процеси, протичащи в постиндустриалното общество, според А. Тофлър (59), формират личности с нов социален живот. Сега човечеството като цяло е в момент на преход към специфичен, качествен скок в „нов свят“. Скоростта на промените е толкова бърза и необичайна, че би могла да предизвика „шок“ с непредвидими последици за всички възрасти. Независимо от опита за бягство от всичко утвърдено от вчерашния ден, създадено в други времеви измерения, ако днешният не съхрани корените на миналото, достигнали до нас, бъдещето на следващите поколения може да се окаже твърде несигурно, лишено дори от елементарните общочовешки и личностни нравствени качества и естетически ценности. Нравствено-етичните норми на обществото непрекъснато се променят. Персонификацията на ценностната система се проектира от колективното и груповото мислене, а то, от своя страна, е продукт на фундаменталните изменения в човешкото мислене по отношение на феномена „време“ и неговото отражение върху дейността на отделния индивид и на социума в цялост. Овластяването на социалния опит, натрупан през последните десет хилядолетия, наречени Цивилизация, усвояването на знания, изработването на умения, развитието на същностните сили на личността протичат във времето, чрез участие в процеса на реализация на различните видове дейности.

Важни за разбиране на специфичните особености на днешния свят, от страна на отделния човек, са новите научни парадигми – синергизъм, интегрализъм, холизъм и екологизъм. Появилите се още в края на XIX век и началото на XX век теории за нов поглед върху света и времето всъщност са парадигми, заложи в древността. Минали през Ренесанса, преродили се в идеите на буржоазно-демократичните революции, те достигат до XXI век под егидата на новопарадигмални идеи за развитието както на неживата, така и на живата материя, включително човека и човешкото мислене. Разбирането им е възможно само при личност, имаща сериозен научен и практически опит, познаваща основните природни закони, възможностите на човешкия мозък и разбиране на мястото и ролята на отделния индивид, според И. Prigogzhin (92), във „всеобщия ред и хаос“ както на Земята, така и във Вселената.

¹ Лучиян Милков е доктор по теория на възпитанието и дидактиката, доцент в катедра „Публична администрация и регионално развитие“; тел.: 81-95-421, e-mail: milkovl@abv.bg

Стивън Хокинг (67) е един от малкото учени, които не се притесняват да демонстрират, че теориите им не са застинали догми, а по същността си са непрекъснато търсене на истината. Британският изследовател прави забележителни открития в областта на теоретичната фундаментална физика, най-важните от които се отнасят за категорията „**време**“ – **история на времето, раждане и начало на времето, стрела на времето**. Важна хипотеза на Ст. Хокинг (67) е съществуването на **две измерения на времето – реално и имагинерно**. **Реалното време, според него, се движи от миналото към бъдещето, докато в имагинерното няма последователност** – то е разположено в плоскостта на събитията, които се намират заедно между полюсите *миг-вечност* и прилича на вътрешното **психологическо време на човека**.

I. ФИЛОСОФСКИ АСПЕКТИ НА ФЕНОМЕНА „ВРЕМЕ“

Философското осмисляне на моделите на времето се характеризира с дълъг и сложен път на интерпретация на познавателна дейност, с формиране на темпоралната картина на света и ориентация на човека във времето. Предлаганият от автора обзор в никакъв случай не претендира за пълнота и изчерпателност на изследвания проблем, напротив – ако трябва да се начертае основната линия на разсъжденията за времето, тя би могла символично да бъде представена чрез изказванията на двама мислители.

Първият: християнският философ и богослов, живял в края на IV и началото на V век, **Аврелий Августин (Блажени) риторично пита: „Какво е времето? Когато не ме питат, аз зная за какво става дума. Но ако трябва да обясня, когато ме питат, не зная какво да кажа“**. Второто изказване принадлежи на **Александър Фол: „Каквото и колкото да се е умувало върху времето, то е беглец, а ние – задъхани-те му преследвачи“** (61, с. 40).

За изясняването на концепта „социално време“ като структурна част от времето – един от видовете времена, сътворени и непрекъснато сътворявани от човека и човечеството, е необходимо да се разгледат основните модели на времето, като се започне от първия известен във филогенезата модел – митологичното време, да се премине към кристализация на други модели – циклическото, осевото, линейното, екзистенциалното, към феномена „смесване“ или „съ-съществуване на времената“, предизвикан от друг пространствен модел на времето – нелинейно или разклонено време. „Сътворението“ на социалното време като част от антропоцентричното време, неговото осмисляне и размиването на границите му може да се свърже с друго свойство на времето – неговата фракталност. Ако приемем, че социалното време представлява фрактал¹ на времето, може да се допусне, че социалното време всъщност е изоморфно на времето във всеки определен момент на историческото развитие – от неговата поява и до наши дни. Така, както „сътвореното“ от човека социално време

¹ Фракталното време е представа за времето във вид на фрактал – като геометрична фигура, съставена от повтарящи се елементи в различен мащаб, така че всеки елемент дублира формата на този, който го съдържа. Основната форма се възпроизвежда в миниатюра на всички йерархични нива, тя може да бъде намерена в още по-умален вид и във всеки отделен елемент на фрактала. Тъй като се повтаря в себе си на много различни нива, фракталната структура притежава свойството мащабна инвариантност, самоподобие (72).

в робовладелското общество съдържа топологични свойства на времето, характерни за това общество, така и социалното време на нашето съвремие вероятно съдържа топологичните свойства на времената на „несъвъзможни светове“¹ и – включително, тяхната размитост и смесване.

Вижданията за бъдещето се променят успоредно с формирането на времевата перспектива на културно-историческите общности и постепенно се свързват с поколението, което идва на смяна на съществуващото. Така се появява интерес на социума към времевия период от човешкия живот, представляващ началния период на социализация, включващ възпитание, образование и обучение. Социалното време съдържа в себе си основните характеристики на съответното време. В зависимост от ценностните системи на културно-историческите общности се променят темпоралните картини на света, формира се времевата перспектива и трансспектива, а заедно с това се променят психологическите, социалните и педагогическите парадигми на възпитанието, образованието и обучението, които отразяват загрижеността за бъдещето на обществото.

Съдържанието на феномена „време“ се базира върху осъзнаването на системата на събитията и формиране на представа за посока/посоки на времето, в зависимост от културната и ценностна картина на света на едно или друго общество, която се формира като резултат от всекидневната дейност, а в по-късните периоди на развитие на човешкото общество и като резултат от постиженията на научното знание. Това постепенно формиране на един или друг модел за ставане на съ-Бития в различните исторически периоди всъщност корелира с глобалното поведение на системата, т.е., обществото, а поведението на системата, от своя страна, отразява същността на дейностите на хората. Осъзнаването на отношенията между тези дейности като съ-Бития, представлява рефлексия на времевите отношения.

Осъзнаването на времето в голяма степен се базира върху механизмите на паметта, като сложен психичен процес. Самата памет, особено дълготрайната, както показват психологическите изследвания на П. Фрес и Ж. Пиаже (62) и на В. Сухомлински (58), има две основни разновидности. Епизодичната памет запазва информация за събития, разгърнати във времето, а семантичната памет запазва обобщеното знание на човека за самия него и света (психика, светоглед, идеали), за символите и концептите, техните взаимоотношения и правилата за тяхното използване. Не и изключено, че в един или друг период в индивидуално или в колективно съзнание по-често се актуализира един от видовете на запазване и обработка на информацията. Живненият опит може да се изгражда от паметта във вид на пространствени конфигурации и връзки: като серия от епизоди, свързани помежду в кръг (цикъл), или като последователност от необратими събития, образуващи вектор от Сътворението до Страшния

¹ Показателно е, че А. Фол, разглеждайки пространствените модели на времето и допълвайки ги с агонално и доктринално време, всъщност, говори за избора на човека да живее в определен модел на времето, който определя неговото поведение (или за това, че стереотипите на неговото поведение определят модела на времето, в което той живее). Този подход постулира множествеността и съществуването на „времената“, а тъй като става въпрос за времената, сътворявани от човека чрез неговите постъпки, действия (съ-Бития), се оказва, че става въпрос за микроструктура, за живата тъкан на социалното време (61, с. 36-43).

съд, или като система от нелинейно разположени събития, които – в зависимост от жизнената задача, изплуват от паметта и конструират други редове и последователности, свързани помежду си с асоциативни, абстрактно-логически или причинно-следствени връзки, а основните колективни конструкти на времето отразяват или ритуалната повторяемост на дейностите на хората, или векторната насоченост на техните дейности, или пък акцентират върху нелинейността на събитията, когато настоящето изпитва влиянието не само на миналото, но и на бъдещето – във всичките му форми и особено на близкото и средносрочното бъдеще.

1. Времето като повтаряне

Някои автори намират общност между митологичното мислене – като първи светоглед на човека, който се формира успоредно с формирането на съзнанието, и някои особености на възприятието на света. Аналогично е развитието на времевата ориентация при децата в ранна възраст. Става въпрос за „презентизма“ на възприятието на реалната действителност – то е „тук и сега“. Предположението се състои в това, че в процеса на формирането на човешкото съзнание и човешкото общество времевите свойства на реалната действителност се осъзнават постепенно и в продължение на достатъчно дълъг период за човека е присъщ „презентизъм“ (съотнася се с ориентацията на индивида към текущия момент – „тук и сега“). Според И. Бестужев-Лада, в ранните етапи на първобитното общество продължителността на времето не се осъзнава, дори и в по-късните стадии, които са били наблюдавани от антрополозите и етнографите. До ясното разграничаване между събитията на миналото, сегашното и бъдещето е минал твърде продължителен период (12, с. 123).

През различните периоди на интелектуалното си развитие личността живее в доста различни времеви диапазони. За животното, а също така за децата в ранна възраст – до седем години, времето на съществуването на предмета още не излиза извън границите на времето на възприятието на дадения предмет. Животът на първобитния човек е бил ограничен с твърде тесен кръг на практическите интереси и времеви диапазон, в който са се разпространявали неговите мисли, целите и действията му, е бил сравнително малък, концентриран предимно върху реално усещаното настояще, най-близкото минало и още по-близкото утрешно бъдеще. Наблюденията на Ш. Бюлер върху развитието на детската психика и съзнание и – по специално, върху развитието на мисленето като най-висш психичен процес, показват, че „пространствените отношения се формират значително по-рано, отколкото времевите“ (17, с. 173 ; с. 276; с. 336).

На базата на редица наблюдения се предполага, че в периода на ранномитологичното мислене представите за времето още не са се формирали и светът се възприема като нещо статично. Спецификата на безвременното възприемане се състои в това, че всичко, което е било в миналото, присъства и в настоящето, но поради някакви причини става достъпно за възприятието при особени обстоятелства (по времето на сън или в състоянието на променено съзнание – както е при ритуален екстаз). По аналогия очакваните събития се възприемат не като идващи от бъдещето, а като съществуващи тук и сега, но достъпни за възприятието само на шаманите, жреците.

Към VI-IV столетие пр. н. е. постепенно се формира представата за времето, която е част от същинското митологично съзнание¹ и представлява нов етап на развитието на митологичното съзнание. Тази представа все още съдържа фрагменти от ранното митологическо съзнание, т. е., идеята за времето още не е диференцирана от преживяването на времето.

Представлява интерес споменатото от Ал. Фол осцилиращо време – време, което е видимо само в две крайни позиции на махалото на стенния часовник: като перифразиращо думите на Платон, Ал. Фол говори за „времето като неподвижен образ на подвижната Вечност... явно е, че самата Вечност е била подвижна именно там, по средата...“ (61, с. 40). Във връзка с казаното от него, може да се цитират известните думи на Еклесиаст: „Време за раждане и време за умиране, време за насаждане и време за изкореняване на насаденото време за мълчание и време за говорене...“, които наистина приличат на две крайни точки на махалото на часовника и представляват един от възможните модели или кодове на времето, характерни за древността.

Първите цивилизации, както и родовоплеменните общества, се характеризират с бавно протичащи ритми на обществено развитие, а социалното време има квазициклически характер. Миналото време се осмисля като „доброто“ време, което внушава сигурност, устойчивост на света. Пространственият символ за времето е кръг. Според Еклесиаст „сърцето на мъдрия знае време и ред“. „Мъдрият човек“, според древните разбирания, трябва да живее в съответствие с верния ритъм на времето, ако човек не знае времето си, се случва „заплитането в примката“ или „улавянето в пагубната мрежа“ на „лошото време“. „Верният“ ритъм, вероятно, е именно спазването на ритъма на труда и интервалите в него – време, което трябва да остава „свободно“ за ритуали, за връзката с Бога².

За Платон (428-347 г. пр. н. е.) времето е творимо, то е създадено от демиурга – заедно с космоса, и се проявява в движението на небесните тела. Наред с това, времето се мисли от Платон като подвижен образ на вечността в света, подложен на непрекъснати промени. Аристотел (384-322 г. пр. н. е.) – в труда си „Физика“, дава по-разгърнато определение на времето (5). Времето за него е „атрибут на движението, то е мярка (число) на движението. Всички движения се съизмерват с времето на обръщането на небесната сфера“. Тъй като времето на движението на небесната сфе-

¹ Тази особеност на човешкото възприятие на времето в древността Ал. Фол характеризира по следния начин: „Авторитетните автори отдавна са приели, че най-първото Време е циклическо, понеже онзи Човек, за когото читателят навярно си спомня от разказа за пещерата, го съзерцавал като смяна на Деня и Нощта, или може би на Нощта и Деня. Кръговратът се потвърдил от годишните разливи на реката Нил, както и от тези на Тигър и на Ефрат, но още докато се потвърждавал, станало ясно, че човек и добре да живее, умира и друг се ражда (вж. Кан Омуртаг б.а.), поради което успокоителната повторимост на речните разливи много бързо била заменена с тревожно очакване“ (61, с. 38).

² Така Еклесиаст, разсъждавайки за характера на времето и неговото въздействие върху човека, пише следното: „Па се обърнах и видях под слънцето, че надтичането не е на леките, нито боя на силните. Нито хлябът на мъдрите, нито богатството на разумните. Нито благоволенieto на изкусните; но на всичките се случва, според времето и случая. Защото и човекът не знае времето си; както рибите, които се улавят в жестоката мрежа, И както птиците, които се улавят в примка, така се улавят човешките чада в лошо време, когато то внезапно ги върхлети“ (13, с. 667-668).

ра е непрекъснато, непрекъснато е и времето. Дълбокото проникване в същността на времето съдържа и постановката на Аристотел, че „времето не е възможно без душа, защото само тя може да го измери“ (5, с. 115). Индивидуалната душа осъзнава времето, когато осъзнае движението, като разграничи предходното и настоящето. Представява интерес и определението на времето у Плотин (205-270 г. от н. е.). Той говори за осъзнаване на времето от душата. Тази душа не е душа на конкретен човек – това е вселенската душа. Именно в световната душа е и движението, което се осъзнава от нея. Дори и самото време е живот на тази душа в движение – в прехода от едно състояние към друго. Карл Ясперс (72) отбелязва, че първите представи за линейността на времето са свързани с духовните търсения на Конфуций и Лао-цзъ в Китай, Упанишадите, Ведите и ранния будизъм в Индия, Заратустра в Иран, пророците от Палестина, жреците на древен Египет и древногръцките философи (от 800 г. пр. н. е. до 200 г. от н. е.). Самите тези движения, според К. Ясперс, представляват единно духовно движение, което формира нов човек, остро осъзнаващ крехкия характер на битието си (72, с. 204). Формира се представа за осево време, която предизвиква редица философски въпроси, като смисъла на смъртта и смисъла на човешкото съществуване¹.

2. Времето като вектор – т. нар. линейно време

Широко известна е и психологическата интерпретация на времето в ранната християнска философия. Августин Блажени в своята творба „Изповеди“ пише, че „времето е свойство на Вселената, създадена от Бога“ (14, с. 27). Времето за него е свързано с паметта и се разбира като „разтягане на душата“ То тече и се измерва в душата на човека, като времената се свързват с мисълта, паметта, очакването и съзерцанието (настояще за миналото, настояще за бъдещето и настояще за настоящето). Времето се преживява от човека чрез неговите чувства, а светът е „ставане на събития“.

През Средновековието се заражда идеята за това, че времето е начин на битие в тварния, животинския свят, а вечността принадлежи на Бога. Времето е разположено между Сътворението и Страшния съд. Сътворено веднъж, то неумолимо осъществява своето движение към края на света. Ако се концентрираме не толкова върху съединяване на двете сакрални точки, колкото върху насочеността на движението, ще получим не линия, а вектор, или линейно време с векторна насоченост към собствения си край. „Основните философски въпроси през този период разглеждат проблемите за необратимостта на времето, субективното преживяване на времевия поток, проблемите за връзката му с човешката история“, пишат З. Попов и Ц. Бояджиев (45, с. 11). Тома Аквински (1225-1274 г.) свързва времето с движението, определяно от движението на небесните тела, но в същото време разграничава „вътрешното време“,

¹ Важна характеристика на осевото време е „откритие на това, което по-късно ще бъде наречено разум и личност“. Другото ключово понятие на К. Ясперс, което той използва за анализ на човешкото съществуване, е „ситуация“, което означава неповторимо съчетание от събития, определящи историческата уникалност на човешката съдба. В този смисъл понятията „време“ и „епоха“ означават конкретните проблеми, надежди, радости, всичките човешки чувства. Светът за К. Ясперс представлява „фактическата действителност във времето“ (72, с. 9).

което характеризира промените в една или друга същност, и „външно“ – характеризиращо общото движение на света от предходно към следващо.

Видно е, че още първите представи за времето разграничават два модуса – сакралното, неподвластно на човека време и вътрешнобитийното, присъщо му време, като самото съществуване на времето се приписва на особеностите на душата на човека (както и неговото измерване). Твърди се, че за възприятие на времето е необходима душа (индивидуална или световна). По такъв начин още в античната и средновековната философия витае представата за обективното-външното – относно човека, време и време – вътрешно, сътворявано и измервано от душата на човека.

Ренесансът всъщност идва с нова идея за времето, по-точно времето започва да се определя като относително. Тази представа се свързва с рационалистичната физика на знаменития психолог и философ Рене Декарт (1596-1650 г.), който създава първата универсална физико-космологична картина на света. Той свързва времето с психиката на човека и, на първо място, с най-сложния психичен процес – мисленето. „Мисля, значи съществувам“ е крилата негова фраза, считаща се за начало на същинското психологическо познание, развитието на съвременната психология и превръщането ѝ в една от най-значимите за човечеството науки в днешно време. Р. Декарт въвежда координатната система, в която времето е една от пространствените оси и така създава научната представа за съотношението на продължителността и времето. Продължителността, според него, е присъща за материалния свят, докато времето е присъщо на човека и затова представлява основна мисловна единица.

3. Абсолютното и относителното време на Исак Нютон

Следренесансовата култура е повлияна от новата физическа гравитационна картина на света, представена в класическата механика на Исак Нютон. Основните закони на движението, определенията на пространството и времето са изложени в „Математическите начала на натуралната философия“ (1687 г.). Ако за философите от древността времето се измерва с психиката и душата на човека, И. Нютон смята, че в емпиричното ниво на познанието на материалния свят понятията „пространство“ и „време“ са ограничени от чувствата и свойствата на опознаващата личност. Разграничаването на абсолютното и относителното време при И. Нютон има отношение и към ценностната система в аспекта „сакралното-профанно“: „абсолютният свят е прерогатив на Бог, той е вечен и свършен, в него съществуват други закони (немеханични)“. В основата на виждането на И. Нютон е религиозно-философската представа за божествения произход на времето, която е характерна и за Августин Блажени (354-430 г.). По такъв начин в основите на класическата физика е заложена представа за времето като за абсолютно, което тече с един и същ ритъм в различните точки на пространството. От аксеологична гледна точка ценностно е абсолютното време, което е божествено, независимо от външни условия, а относителното е неправилно, непропорционално, зависимо и не притежава идеалните качества. Философията на Новото време, според З. Попов и Ц. Бояджиев, „очертава като основен проблем противопоставянето на субстанционалния и релационния възглед за времето, въпросът за обективността на

времето, връзката между понятията „време“, „пространство“, „движение“ и „материя“ (45, с. 13).

4. Времето като относителна категория

Нютоновата идея за абсолютно време се подлага на критика още от Готфрид Вилхелм фон Лайбниц (1646-1716 г.), който развива релационна концепция за пространството и времето. Тази теория отрича съществуване на пространството и времето като абсолютни същности. През XVIII век доминират психологическите (Джон Лок и Дейвид Хюм) и трансценденталните (Имануел Кант) представи за времето. Дж. Лок твърди, че продължителността (дължината) е сбор от моментите на времето, а последователността на идеите в съзнанието и душата на човека представлява мярка за всички други последователности. За И. Кант времето има трансцендентен характер. То е изначално присъщо на разума, не е придобито от опита, но е обусловено от него. Времето има три модуса – постоянство, следване и едновременост. Като константна форма то е неизменно и неподвижно и включва в себе си следването и едновремеността. Времевата последователност, според И. Кант, представлява безкрайно продължаваща линия.

Георг Вилхелм Фридрих Хегел (1770-1830 г.) в трудовете си „Философия на природата“ и „Енциклопедия на философските науки“ свързва времето със самопознаващия се абсолютен дух, който е в основата на всичко. Времето произтича от настоящето, съществува само настоящето. Конкретното настояще е „резултат от миналото и е бременно с бъдещето. Затова истинското настояще е вечността“.

През XIX век, в трудовете на Лудвиг Фойербах (1804-1872 г.), Фридрих Енгелс (1820-1895 г.), Карл Маркс (1818 г.-1883 г.), са характерни основно материалистичните концепции за времето. Времето и пространството са форми на съществуване на материята, а същността на времето е движението. Твърди се, че времето и пространството са неотделими и имат универсален, общ характер. Времето – като физическа същност, има дължина, порядък и направление (от миналото към бъдещето).

Теорията за относителността на Алберт Айнщайн се поражда от проблема на полето. Изчисленията му показват, че относителни са продължителността и интервала между събитията, та и дори „едновремеността“ на събитията, т.е.; относително е не само всяко движение, но и пространството и времето. Ако времето е необратимо и едномерно, то протича в посока от миналото чрез настоящето към бъдещето. Времето не е еднакво в различните части на Вселената, всеки къс от материята има собствено време. Според Ханс Райхенбах (1881-1953 г.) относителният характер на времето го определя като структурираща система, която управлява причинно-следствени връзки. Именно те са основата на времевата последователност, а „редът на времето отговаря за реда на събитията“.

5. Нелинейно време

Физиката на най-новото време, представена в трудовете на Джералд Дж. Уитроу (60) и Стивън Хокинг (67), разглежда въпросите за обективната реалност на времето и

неговата връзка с Вселената. Активно се обсъжда статичната и динамичната концепция за времето. Динамичната концепция за времето се концентрира върху процесите на „ставане“ и „отминаване“, последователната смяна на моментите на времето, на непрекъснатото течение и развитие на нещата, явленията и събитията. Тази концепция е ориентирана към качествен, съдържателен анализ на времето, към неговото психологическо изживяване и възприемане и се разработва в трудовете на Д. Пирс, Л. Стебинг, Ч. Брод и др. Поддръжници на статичната концепция на времето са Б. Ръсел, А. Айер, В. Куайн, които се ориентират към данните на точните науки.

Българските автори дават свой съществен принос във философското, социологическото и психологическо разглеждане на категорията време. Под ръководството на З. Стайков (52; 53; 54), през 50-те години на XX век, у нас – за първи път, се поставя началото на изследванията на времето в различните му измерения. З. Стайков пише: „Идеите за време, капитал и бог са една идея. Видовете време, формите на капитала и нормите на морала са единосъщни. Защото те са едно и също – като три агрегатни състояния на социетала. Те се подреждат в една таблица. В нея се съдържа всичко необходимо за живота. Само в нея е съществуващото, всичко друго е илюзия. Това е световната хармония. Така хилядолетната идея за време, капитал и бог еволюира и на тази основа обществото се реформира. Защото тук се намира идея за организация“ (52, с. 73).

В произведенията на З. Стайков (52; 53; 54), С. Дончев (27), Н. Радев (47; 48), З. Попов и Ц. Бояджиев (45); Ц. Бояджиев (15); В. Стефанов (50); А. Стефанов (55) са налице сериозни опити за дефиниция на времето и съставните му части, съотношението между различните видове време и мястото на индивида и неговата личност в тях. Интересна интерпретация на категорията време намираме в труда на А. Стефанов (55). Той разглежда „парадоксите“ на времето, а именно: „течението“ на времето, парадокса на отношението на настояще и минало, формулирано от И. Пригожин, както и взаимозависимостта „пространство-време“. Авторът разглежда естетичната концепция на И. Кант за времето, схващанията на А. Бергсон за същността и спецификата на категорията „време“.

Съвременните физици смятат, че посоката на физическото време определя ентропийните процеси. Сложният характер на протичането на времената (а също така Вселената и човекът като част от космоса) е отразен в теорията на Ст. Хокинг, който различава 3 стрели на времето (67, с. 341):

- термодинамична стрела на времето, определяща се от нарастването на ентропията (хаоса);
- психологична стрела, която се определя от посоката, в която помним миналото, но не и бъдещето;
- космологична стрела на времето, определящата се от разширяването на Вселената.

Синергетиката [от гръцки език: *syn* (заедно) и *ergos* (действие)] наложи друг поглед за представите за времето. Формирането на нелинейно възприемане на реалността през XX век става успоредно в сферата на математическите науки (А. Поанкаре, Х. Уитни), теорията на катастрофите (Р. Том, К. Зимин, В. И. Арнолд), в рамките на физиката, биологията и химията (П. Prigoghin и Брюкселската школа по термодина-

мика на необратими процеси – тук отново става дума за нобеловия лауреат, белгийския физикохимик от руски произход Иля Пригожин – бел. ред.).

В съвременните информационни теории се постулира, че съществуват други светове, в които времето тече в обратна посока. Връзка със същества от такива светове би била принципиално невъзможна, тъй като сигналите, които те биха изпратили към нас, биха пристигнали в логическия ред на следствията – от тяхната гледна точка, и от гледната точка на причините – от наша. Според Н. Винер „хората могат да общуват само с такива светове, които имат същата насоченост на времето като нашето. За разлика от моделите на линейното време, според които бъдещето се определя от миналото, според нелинейната концепция на историческото време поведението на нелинейните системи се определя не толкова от миналата история, колкото от бъдещето“ (21).

Различни научни парадигми на физиката описват времето от позициите на гравитационно поле (закон за земното притегляне), от позициите на електромагнитното поле, а уравненията на квантовата механика описват наличието на вълната на вероятността на събитията в света.

Спорната торсионна теория разглежда времето в координатите на информационното поле. Предполага се съществуване на семантично пространство, което се състои от квантово-вакуумни структури. Ролята на информационното взаимодействие между тях изпълняват торсионните полета¹. Вакуумът има безкрайно голямо число на степените на свободата, затова обемът на информацията, която се кодира в неговите структури, може да бъде също безкрайно голям. Тъй като торсионните полета не са свързани с промени в енергията и импулсите, те имат свойства на нелокалност и атемпоралност. Оттук следва, че всяка информация, носител на която е меон, се проявява навсякъде във Вселената. Веднъж появилата се информация не изчезва, а се запазва безкрайно дълго. Сигналите за влиянието на бъдещето върху настоящето могат да се проявяват в нарушаването на причинно-следственните връзки (от позициите на наблюдател в парадигмата на Евклидовото отношение „време-пространство“). „Промените в последователността на събитията, които – от позициите на „Евклидовия наблюдател“, се възприемат като следствие и причина, могат да се дължат на атемпорални информационни връзки между тези събития“, пише Л. Лесков (35).

Така, съвременните теории за същността на времето постулират множественост на времената и разнопосочност на тяхното протичане. Преходът към принципите за нелинейно мислене и методите на футуросинергетиката позволява ново разглеждане на прогнозирането в редица области на научното знание. Част от тези принципи са залегнали и в основата на някои социологични и психолого-педагогически теории – например „осъзнаването на времето от душата“ – от страна на детето, в периода на средната училищна възраст и юношеството, и от страна на младежите в ранната младост, се разглежда като времева перспектива и трансперспектива.

¹ Теорията на торсионните полета, създадена от академиците на РАЕН А. Е. Акимов и Г. И. Шилов, получава широко разпространение през 1989-1991 г. в бившия Съветски Съюз и редица западни страни. След разпадането на СССР през 1991 г. обаче, в Русия теорията е обявена за ненаучна, но авторите продължават да се цитират в Западна Европа и останалия свят.

II. АНТРОПОЦЕНТРИЧЕН ПОДХОД КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВРЕМЕТО. ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ

През втората половина на XIX век в световната философска и психологическа литература започва процес на принижаване на антропологичното самосъзнание на човечеството. То е продиктувано от индустриализацията и преминаването към безпощадната пазарна икономика и висша несправедливост при разпределението на духовните и материалните блага. Човешката гордост и самоувереност се разколебават поради изключително силното въздействие на три причини.

Първата е свързана с теоретичните постановки на Николай Коперник и създадената от него хелиоцентрична система. Той доказва, по безспорен начин, че Земята не е център на Вселената и прави извода, че ние – хората, не населяваме такъв център. Допуска наличието на много други светове, сходни на нашия, а това сериозно разклаща самочувствието ни на единствени избраници в безкрайния Космос.

Втората причина е продукт на научните трудове на Чарлз Дарвин, който насочва вниманието към недотам благородния и божествен произход на човека и сериозно подкопава вярата, че човечеството е единственият представител на най-висшия жив разум в света и че е „венец“ на творенията на природата.

Третият удар получаваме от Зигмунд Фройд. Той категорично доказва, че човекът не е господар – не само на природата, но и на собственото си поведение, особено когато то се диктува от неосъзнавани подбуди, комплекси, които тласкат индивида към насилие, убийство, войни. Той насочва вниманието на хората към факта, че духовността може да бъде и с разрушителна сила. По този начин се поставят под съмнение стойностите на всяка цивилизация и култура, градивният и разумният елемент в човешкото поведение в различните измерения на времето.

Философията на живота – като нова антропология, създадена и реализирана в трудовете на Артур Шопенхауер, Сьорен Киркегор и Фридрих Ницше през XIX век, се заема с трудната задача да помогне за лекуване и възраждане на свободния човешки дух, на волята за живот, които загубват своето обаяние и привлекателност. Авторите се отказват от абсолютната вяра в разума, истината и доброто, защитавани от обективно-идеалистическата философия и се обръщат към противоречивите проблеми на човешката психика и съзнание, индивидуално-личностното съществуване чрез психичните процеси, свойсва и състояния, като единствено съществуваща във времето и пространството, реалност. Те приемат за висша духовна и телесна сила любовта и волята на отделния индивид. Само чрез тях човек може да достигне до трите страни на съществуването – естетическото, етическото и религиозното, като преминава от непосредствените влечения към общочовешките и доминиращите във времето, в което живее, нравствено-естетически ценности и изисквания, а от тях – към търсене на хармония с висшата божествена духовност.

Като разглежда връзката между времето, човека и неговата психика, P. Davies пише: „Изясняването на мистериозното времечетение би помогнало, повече от всичко друго, да се разнищи най-дълбоката от всички научни загадки – природата на собствено човешкия АЗ. Докато нямаме твърдо разбиране за потока на времето или нео-

спорими доказателства, че той наистина е една илюзия, не ще знаем кои сме ние или каква роля играем във великата космическа драма“ (77).

1. Психологическо време

Плотин написва три трактата: „За същността на душата“, „За вечността и времето“ и „За душата или за времето“, в които ясно очертава връзката между времето и душата на човека. Той счита, че душата има начало, среда и край. Твърди, че времето – като познание, се намира в душата на човека, а на разума не е нужно време, той пребивава във вечността. Извън времето душата не е възможна – времето се съдържа във всяка човешка душа, при това с еднакви свойства. Психологическото време отразява в психиката на човека времеви отношения между неговите жизнени събития. Същото положение може да бъде интерпретирано и по друг начин – човекът със живота си и събитията в него изгражда жизненото време и го разчита от гледна точка на едновременност, последователност, продължителност на събития и процеси в своя живот, а също така – скорост и принадлежност към настоящето, миналото или бъдещето. Към тези рефлексии на времето могат да се добавят изживяванията на компресираност, прекъснатост и непрекъснатост, ограниченост и неограниченост, на осъзнаване и оценка на възрастта, представите за живота и смъртта, представите за вероятната продължителност на живота и връзката на собствения живот с живота на предишните и бъдещите поколения, както и цялото човечество.

Изучаването на съзнателната оценка на времето започва през втората половина на XIX век. В психологическите лаборатории на В. Вундт в Лайпциг започват да се провеждат изследвания на оценка на продължителността на хронометрични удари. „В резултат на тези опити става ясно, че различни хора по-различен начин възприемат обективни продължителности на времето.“, отбелязва С. Рубинщайн (49).

Съвременната психология разглежда човека като „полиморфен носител на времеви редове от различен порядък и различава времеви структури на човека като индивид, личност и субект на дейността“, пишат Е. Головаха и А. Кроник (22). На тези структури съответстват три основни направления на изследване на психологическото време: психофизиологическо, психологическо и личностно. Тези направления съответстват на разбирането на онтогенеза на човека като индивид, личност и субект на съзидателната и творческа дейност.

На психофизиологично ниво се разглеждат процесите на адаптация към протичащото време. Механизмите на това ниво са, от една страна, ендогенните процеси на организма – сърдечни съкращения, дихателен цикъл, циклите на обмяна на веществата, а от друга, екзогенните влияния, като: циркадни ритми, температурни изменения, промени във влажността. Другите механизми за ориентация във времето са условно-рефлекторни. Условният рефлекс позволява да се установи способността на животните и човека да определят микро- и макроинтервали на времето. В основата си тези времеви механизми имат биологичен (физиологичен) характер. Наред с тези вродени механизми, според С. Рубинщайн (49), П. Фрес и Ж. Пиаже (62), Б. Цуканов (69), човек притежава способността за осъзната оценка на времето. Според L. Coser и R.

Coser, „хората възприемат настоящето в зависимост от тяхната времева перспектива: дали те виждат в настоящето инструмент за конструиране на бъдещето, или виждат в него фрагмент на следствията от миналото“ (76, с. 6). Психофизиологичното направление разглежда информационния обмен с обкръжаващата среда и неговата адаптация към външното време и времевата ориентация. Този начин на времева ориентация се свързва с дейността на биологичния часовник. Според Б. Цуканов (69) субективната единица на възприятие на обективното време приблизително е равна на 0,87- 0,89 секунди. Психологическите изследвания в Германия, Русия, САЩ – в рамките на посоченото направление, използват данните на условнорефлекторно отброяване на времето от страна на изследваните индивиди.

Психологическото време изследват К. Левин (34), У. Джеймс (26), С. Рубинщайн (49), Б. Ананиев (4), К. Абулханова-Славска (1; 2; 3), Е. Ериксон (29), Б. Цуканов (69), П. Фрес и Ж. Пиаже (62).

В рамките на психологическото направление се анализира съзнателна оценка на времето. Известно е, че времето може да се възприема от един или друг човешки индивид като плавно протичащо или като накъсано, компресирано или разтеглено, а в различни възрастови периоди през съзнателния живот на човека е по-характерна различна насоченост във времето. К. Левин пръв говори за „времева перспектива“ (34). Тя се разбира като „психологическо минало и психологическо бъдеще на реално и иреално ниво. Психологическото поле, което съществува в настоящия момент на един или друг индивид, включва в себе си представи за миналото и бъдещото време. Субективният момент на възприятието се състои в това, че човек изживява настоящето, като го свързва с очаквания за бъдещето и спомени за миналото“ (34). Терминът „времева перспектива“ официално е въведен от Л. Франк за характеристика на връзката и взаимната обусловеност на миналото, настоящето и бъдещето на човека в съзнанието и поведението му. За формирането на времевата перспектива голямо значение има възприетата от индивида ценностна система. Според Л. Франк „индивидът може да има няколко времеви перспективи, всяка от които се съотнася с различни страни на неговия живот“ (82).

Диференциалната психология различава три типа генерационни особености на индивидите, които могат да бъдат ориентирани предимно към миналото, настоящето или бъдещето. Например за младите хора е по-характерна насоченост към бъдещето, а за възрастните – към миналото. Съществуват и джендър-особености. В. Ковалев смята, че „за мъжете е по-характерна ориентация предимно към бъдещето време, а за жените – към миналото“ (33, с. 4-8; с. 135). Установена е зависимостта на оценката на времето от състоянието на чувствата на възприемащия човек. При повишена тревожност количеството време се надценява, а при понижената тревожност количеството време се недооценява. Според У. Джеймс, „времето, изпълнено със силни впечатления, се оценява като бързо протичащо, а при спомени за него – изглежда твърде продължително. Времето без впечатления, изглежда дълго, а после се оценява като кратко“ (26).

Съществуват изследвания, които фиксират стесняване на времевата перспектива при тежки психични отклонения и под влияние на наркотични, психотропни вещества, алкохолизъм и други променени състояния на съзнанието. При изследване на де-

виантни деца във възрастовия период от 15 до 17 години В. Хомик и А. Кроник правят извода, че „преживяване на настоящето рязко се отличава при нормални ученици и при възпитаници на трудови колонии. При благополучни деца се отбелязва разбиране на ценността на настоящето време, докато девиантните имат хедонистично отношение към него. Друга специфична характеристика на благополучните деца е, че те имат по-дълга времева перспектива за разлика от девиантните“ (68, с. 97). Аморфността на времевата перспектива е характерна и за лица със социално-неадаптивно поведение, предимно насочени към миналото, центрираност върху настоящето и по-малката насоченост към бъдещето, в сравнение с благополучните деца на същата възраст.

Психологията на възрастните и по-специално детската психология се занимава с въпросите за ориентация и оценка на времето в онтогенеза. Върху точността на възприятието на времето влияят възрастовите особености. Независимо от това, че към 6-7 годишна възраст децата могат да измерват времевите интервали, те обикновено значително ги надценяват. Напълно адекватна оценка на времето се формира към 15-16 годишна възраст. Друго направление в психологическите изследвания на измерване, преживяване и оценка на времето са разработки, насочени към решаването на въпроса кое се смята за настояще, минало и бъдеще. То е представено от Б. Ананиев (4) и У. Джеймс (26). Вниманието на психолозите е привлечено и от проблема за определението на рамките на настоящето време. Едно от най-разпространените виждания за настояще е виждането на Е. Головаха и А. Кроник, според което „психологическото време се формира на базата на установяване на причинно-следствени връзки между основните събития в живота на една или друга личност. Тази детерминация има своята специфика: съществува както причинна детерминираност на настоящето от събитията на миналото, така и детерминация от бъдещето, т.е., от целите и прогнозираните резултати от жизнената дейност“ (22, с. 124). Подобни причинно-целеви връзки представляват, според концепцията на авторите, единици за анализ на психологическото време на една или друга личност.

Връзката между трите времеви модуса (минало, настояще и бъдеще), от психологическа гледна точка, се определя по следния начин:

- Психологическото минало се определя от съвкупност от реализирани връзки, които обединяват събитията от миналото.
- Психологическото настояще включва в себе си актуални връзки, реализацията на които вече е започнала, но още не е завършила. Тези връзки обединяват събитията от хронологическото минало и събитията от бъдещето.
- Психологическото бъдеще на една личност представляват потенциалните връзки, реализацията на които, още не е започнала, защото те обединяват помежду си предполагаемите събития от хронологичното бъдеще.

Личностното направление в психологическите изследвания е насочено към анализ на характерни особености на психологическото време на личността в процеса на нейната социализация и в тясна връзка със социалното време. Ж. Нютен (44) разграничава времева перспектива, времева ориентация и времеви атитюд (отношение към времето). Според него времевата перспектива са плановите, задачите, намеренията на личността, представляващи нейната мотивационно-потребностна сфера. Всяка потребност означава съотнесеност към бъдещето и представлява ситуация на погледа

в бъдещето от настоящето. Времевата перспектива има времеви етапи – близко и отдалечено бъдеще. Времевата ориентация характеризира предимната насоченост на личността – към миналото, настоящето или бъдещето (точка на съсредоточаване на личностните смисли). Атитюдите към времето представляват отразяване на комплекса от чувства на личността относно един или друг времеви период от живота ѝ. „Тъй като представите за времето се конструират социално, атитюдите към миналото, настоящето и бъдещето отразяват жизнените нагласи и ценностите на човека“ (44, с. 57).

Преживяването на кризисните ситуации предизвиква промени в психологическото време на личността – поява на феномена на „фиксирано настояще“ и фиксация върху психологическото минало. В подобни ситуации се появяват феномени на „текущо настояще“, „фиксирано настояще“ и „дезактуализация на настоящето“. Личностното време трябва да е вградено в социалното, историческото и космическото време. Липсата на съотнасяне на личностното време с посочените времена свидетелства за психични отклонения и патологии. Така, при някои видове шизофрения се осъзнава само личностното време. За проблеми в психическото здраве на човека свидетелстват и различията в скоростта на протичането на обективното време, например, при меланхолия, се отчитат и други времена, освен личностното, но личностното време тече по-забавено от социалното, космическото и историческото време.

Личностно-времевата проблематика се разглежда обстойно от К. Абулханова-Славска (1; 2). Психолозите В. Ковалев (33) и Т. Березина (3) говорят за „времева транспектива“, чрез което се означава способността на съзнанието да се обединява в настоящето, миналото и бъдещето, и по този начин времето на живота да се интегрира.

Според Р. Zimbardo и J. Boyd „колкото повече е осмислен животът на един човек, толкова по-позитивно той възприема своето настояще. При висока степен на осмисленост преобладава ориентацията на позитивното минало, а при ниска – на негативното. При ориентация на хедонистичното настояще, нивото на осмислянето ще бъде ниско, тъй като тази времева ориентация е насочена към удоволствие сега и тук и към липса на загриженост за бъдещето“ (98).

Понятието „личностно време“ характеризира психотемпоралната организация на съзнанието, самосъзнанието, поведението и дейността (постъпки) на личността или начина на живота. К. Абулханова-Славска въвежда понятието „своевременност“ като начин за преодоляване на противоречията между социалното и личностното време (2).

На базата на тази група изследвания могат да бъдат изведени различни стратегии на живота във връзка със спецификата на осъзнаването на времето. Личностите, които са включени в социалната динамика, се намират в пряка връзка със социалните условия. Ако са в по-голяма степен включени в общественото време, те в много по-малка степен са в състояние да управляват времето на собствения си живот. Друг тип личности, които в значително по-малка степен са включени в социалния живот, не усвояват свободното си време, тъй като не знаят как да използват тази ценност. „Стратегията за управление на жизненото време, според В. Ковалев, представлява специфичен психологически механизъм, с помощта на който личността осъществява субективно управление на времето“ (33). Този механизъм е определен от автора като индивидуална времева транспектива (ИВТ) – перспектива от настоящето в посоката към бъдещето и в посока към миналото, т.е., способността на индивида да вижда

протичане на времето на собствения си живот в двете посоки, възможността на съотнасянето на миналото, бъдещето и настоящето и тяхното свързване в неговото съзнание и подсъзнание. В зависимост от характера и насочеността на жизнената дейност на човека – по критериите на ситуативност-продължителност и активност-пасивност, се различават четири основни типа на личностна организация на времето и отношение към него: битово, функционално-дейностно, съзерцателно-рефлексивно и съзидателно-преобразуващо (33). Съответно хората, които са социално пасивни, ситуативно зависими от обстоятелствата, импулсивни, с незначителни социални връзки и повърхностно, статично, стереотипно, едностранчиво отразяват действителността, имат тясна времева перспектива.

Представителите на функционално-действения начин на живот са енергични, с прагматична насоченост на мисленето. Времевият диапазон е тесен, ограничен. Този тип хора живеят с грижите и делата на настоящето и най-близко бъдеще време, а техните по-отдалечени перспективи имат предимно утилитарен характер. За хората със съзерцателно-рефлексивен начин на живот е характерно изострено възприятие и тънко осъзнаване на цялата сложност, противоречивост и променливост на процесите на живота в природата, другите хора, техните общности, в самите тях. Пред външната активност те предпочитат задълбочен размисъл и рефлексия. Социалната ситуация за такива хора често губи своята значимост. В тяхната транспектива съотношението на личното и културно-историческото минало и бъдеще са балансирани. “Висшият тип, от гледна точка на тип личностна организация, е представен, според В. Ковалов, с хуманистично съзидателно-преобразуващо отношение към времето, което се изразява в съответен начин на живот. Негови отличителни особености са: задълбоченото осъзнаване на сложните и противоречиви процеси на живота, развитото чувство на осъзнаване на протичащото време, съзидателно-преобразуващата активност в процеса на осъществяването на собствената жизнена дейност, продуктивността, оптималното разпределяне и използването на времето, широката времева транспектива“ (33).

Част от изследователите се насочват към идеята за актуализация на един или друг времеви модус на АЗ-концепцията при анализа на мотивациите. Т. Нестик (43, с. 12-21) експериментално потвърждава ролята на „миналите“ и „бъдещите“ образи на АЗ-а като мотивация за социалното поведение на човека. По такъв начин проблемът за времевата ориентация на индивида и представата за себе си в миналото и бъдещето се оказва тясно свързан с проблемите на социалната психология, социалната педагогика и социалната дейност – както от гледна точка на прогностиката, така и за вземане на превантивни мерки за успешната социализация и адаптация на застрашените социални групи и индивиди в детско-юношеска и младежка възраст.

Времевата ориентация (или времевата перспектива) на личността е тясно свързана с времевите аспекти на АЗ-концепцията. Проблемът за времевите аспекти на АЗ-концепцията поставя в центъра на вниманието промените и възможността за промени в продължение на човешкия живот. Тази ориентация (перспектива) се реализира чрез свързване на неговото психологическо време със социалното, културното и историческото време. Тези проблеми се разглеждат в трудовете на А. Бергсон (9; 10), Н. Радев (47; 48), Е. Ериксон (29) и G. Mead (88; 89).

А. Бергсон – в труда си „Опит за непосредствени данни на съзнанието“⁽⁹⁾, анализира времевите и пространствените явления в съзнанието и стига до извода, че времето не е външен фактор за човека. „Чистата дължина е форма, която приема последователността на нашите състояния на съзнанието, когато нашето „Аз“ просто живее... то не се забелязва във всекидневния живот, то може само да се изживее“⁽⁹⁾. Тази постановка означава, че не човек живее във времето, а продължава самото време (разтегля го) с живота си (тази позиция всъщност е много близка до позицията на Августин Блажени). Реалната дължина или „разтегляне“ е самият човешки живот. Всичко останало са математически абстракции. Това разбиране на времето изиграва много важна роля в процеса на изясняване и формиране на категориите „биологично“ и „социално“ време, тъй като става ясно, че човек допринася за сътворяването на особен вид време чрез скоростта, темпа, ритъма и интервалите на своите дейности.

2. Екзистенциално-психологическо време

В рамките на неklasическата философия вниманието се насочва към интерпретация на времето, относно битието на човека. Така например екзистенциализмът – в лицето на Ж.-П. Сартър, противопоставя темпоралността (времения характер) на човешкото съществуване на външното време – обективното. Той говори за три форми на битието: „битие в себе си“, „битие за себе си“ и „битие за другия“. Това са трите страни на единната човешка реалност, на свършената човешка личност, която се диференцира само при абстракция. На света като на „битието в себе си“, се противопоставя човекът в качеството на „битие за себе си“. Според френския философ времето се появява в процеса на постоянното разминаване на съзнанието от тъждеството със самия себе си: „битието за себе си“ съществува под формата на три времеви състояния (миналото, настоящето и бъдещето). Тези времеви състояния (екстази) съществуват като разделени моменти на първоначалния синтез, който се осъществява от личността като субект. Тъй като времето придобива егоцентричен характер, то и цялата историческа перспектива се променя. Времето на личността – в крайна сметка, се противопоставя на времето на историята. Само при „проектиране“, човек осмисля времето като промеждутък, който отделя неговото сегашно състояние от възможното и желателно състояние. Затова действаща причина не е това, което е в действителността, а това, което още не съществува: „Бъдещето е детерминиращото битие“ (51, с. 169). Разглеждайки бъдещето в качеството на „детерминанта“ (причина) на поведението на личността, Ж.-П. Сартър предлага човек да бъде изучаван преди всичко като възможност, а не като действителност, т. е., той силно психологизира самата човешка същност. Според М. Хайдегер битието на човека в света (Dasein) се характеризира с временността на присъствието; а битието на смъртното – като протичане на времето от раждането към смъртта (64).

3. Времето като вътрешно свойство на човешката психика и съзнание

Западноевропейската философия тълкува времето в две основни направления: сциентистко и несциентистко. Сциентисткото направление, представено от Х. Райхен-

бах, Б. Ръсел, Ф. Вайсман, А. Грюнбаум и др., тълкува философската категория „време“ във връзка с резултатите от постиженията на естествените науки на XX век (теорията на относителността, квантовата механика, неевклидовата геометрия), като описва времето в строги логически понятия и емпирично установени термини и категории. Несциентистското направление, с най-ярки представители В. Дилтай, А. Бергсон, Е. Хусерл и М. Хайдегер, представя времето чрез категории като интуиция, преживяване, грижа. В постановките на тези автори времето се разглежда като форма за развитие на всичко живо и се свързва не с вечността, а с бъдещето. Философско-психологическата концепция на М. Хайдегер разглежда времето „относно морално-етическите ценности и понятия като грижата, страха, истината, съвестта и смъртта“ (64). Противопоставят се истинското, изначално време и всекидневното, популярно време. За разлика от Дж. Лок, за М. Хайдегер (64) времето не е последователността от моменти, а цялостност и единство на трите измерения (екстази) – минало, настояще и бъдеще. Тези три измерения представляват взаимно проникване и цялостност на тяхното протегнато наличие. Главната характеристика на времевостта е нейната крайност. Определящият модус е смъртта, защото носи край на човешкото време.

В анализирания период представата за съществуването на времето, различно от обективното космическо, времето като вътрешно свойство на душата, психиката и времето, измервано от душата като „вътрешна времевост“, продължава своето развитие, корените на която са заложили още в древността и кристализират у Августин Блажени.

4. Биологично време

Понятието „биологично време“ се въвежда от руския учен В. Вернадски (18; 19; 20). Под биологично време той разбира, преди всичко, съществуването на всички биологични процеси на Земята – необратимият процес на живота, който се изразява в еволюция на видовете, „разтегляне“. Биологичното време се характеризира с необратимост, дискретност, дължина (разтегляне) и насоченост. При него са налице постановки, че древната идея за сътворяване на времето чрез „разтегляне“ отново започва да става актуална.

В резултат на наблюдения върху живата природа редица биолози забелязват, че ритмическите смени на деня и нощта предизвикват определени биохимични промени при растенията, животинските видове и човека. През 30-те години на XX век М. Сифр започва изследвания на връзката на биологичните процеси с космическите ритми при хората. През 1959 г. Ф. Халбърг отбелязва, че биологичните ритми не съвпадат напълно с денонощните и ги нарича „циркадни“ (близки до денонощните). Той формулира и понятието „биологичен часовник“ – онзи вътрешен механизъм, който позволява на живите същества да синхронизират действията си в зависимост от външната среда, но – в същото време, да запазват собствените си ритми. През XX век се формира мнението, че биологичният часовник отразява реално протичащи биологични и физиологични циклични процеси на живите организми, които се характеризират с периоди, кратни на денонощни, месечни и сезонни ритмически изменения,

свързани с въртеливите движения на Земята. Този своеобразен часовник помага на живите организми да се адаптират към ритмичните промени на физическото време (46; 61; 65; 66; 74; 75). По-късно биолозите започват да говорят за принципиална разлика между биологичното и физическото време, а също така – за въвеждане на единици на биологичното време, различни от физическото.

Идеята за биологичното време за пръв път е развита от К. Бер в средата на XIX век. Той не говори пряко за биологичното време, но прави извод, че различни живи организми могат да живеят по-бързо или по-бавно и дори в различни времеви мащаби. Живненият процес „не е резултат от органично устройство, а ритъм (Rythmus), подобен на мелодия, с който органичното тяло се изгражда и се преустройва“. В края на XIX век И. Ашкенази въвежда единица за хронометриране на растежа на растенията – пластохроном, което поставя началото при използване на различни единици на продължителност в ембриологията, микробиологията, цитологията. В резултат на натрупване на научните знания в областта на биологията става ясно, че „в живите организми съществуват както класове от продължителности на цикличните процеси в организмите, така и единно за организма биологично време. Различните единици на биологичното време (детлафи, тау-сомити и др.) се определят от биологичните процеси“, отбелязва Т. Детлаф (25, с. 647).

Ю. Романов и В. Голиченков посочват, че „пространствено-времевата организация на биологичните системи представлява едно от техните основополагащи свойства“ (46, с. 3). Независимо от това, науката все още се намира далеч от създаване на цялостна времева концепция на биологичните системи, които са продукт на еволюционните процеси на земята и се намират в строга хармония с времето.

Т. Лолаев (37; 38; 39; 40) смята, че подобна ситуация става възможна именно затова, че „в науката до наши дни се оперира с измислени от човека времена, които неадекватно отразяват обективно-реалното функционално време¹.

И. Хасанов говори за въвеждане на единици на биологичното време. Той изрично подчертава, че „за формиране на адекватна представа за биологичните процеси на функционирането и развитието на живите организми, първично структурирани в специфичното биологично време, пречи широко разпространената представа, според която времето е някакво единствено и единно за целия материален свят равномерно протичане или равномерна дължина – в общоприети единици, на която трябва да се хронометрират и да се описват всички материални процеси“ (65). Хасанов отбелязва, че единиците като детлафи, тау-сомит и други, са единици с голяма размерност. Те с успех могат да бъдат използвани при „изследване на процесите на развитие на ембрионите, но не и при по-бързите биологични процеси на фундаментални йерар-

¹ Според функционалната теория на времето, разработена от автора, времето се създава от конкретни материални обекти и процеси, в резултат на последователна смяна на техните качествено нови състояния. Докато няма качествена промяна, няма и време. Тъй като времето се създава от материални обекти, то винаги има своя край. Затова, вечността не е безкрайно време. Функционалното време е винаги настояще, защото се образува от материални обекти и процеси, докато те съществуват като такива. Протичането на времето е следване на едно настояще след друго настояще... Другата характерна особеност на времето, според тази теория, е, че то не притежава свои собствени свойства, а отразява свойствата на образуващия го процес. То не може нито да се забавя, нито да се ускорява, нито да се спира (37; 38; 39; 40).

хични нива на организма. Затова трябва да бъдат открити най-малките единици на биологичното време, за да се хронометрират и теоретично да се описват функционирането и развитието на живите организми чрез тези единици“ (65, с. 148).

Разработването на теорията за биологичното време все още предстои. Този процес е свързан с разработване на системи от единици на биологичното време и принципиално нови методи за изследване на живата материя (растенията, животните и човека) в тяхното единство и разнообразие, в покой и развитие.

Антропоцентричният подход към изследванията на времето предизвиква по-категорично разграничаване на различни аспекти на времето – то вече се разглежда не само като биологично (22; 23; 24), но и като психологическо (2; 3; 4; 25; 41; 81; 83), и като социално време (9; 10; 27; 32; 36; 73; 80).

Разработките на посочените автори са насочени в частност към възприятието на времевите интервали от човека, относно обективно протичащото време, както и към времевата насоченост на човека – към миналото, настоящето и бъдещето.

III. СОЦИАЛНО ВРЕМЕ

Терминът „социално време“ за пръв път се използва от P. Sorokin и R. Merton. Според тях, социалното време представлява „промени или движение на едни социални явления, относно други социални явления, възприети в качеството на отправна точка“ (94, с. 618). Проблемите на социалното време се разглеждат в различни аспекти на научното знание във връзка с личностното развитие на човека и обществото като цяло – от А. Тофлър (59) и А. Лой (36).

Социалното време най-често се определя като форма на съществуване на движението на материята на социално ниво, която характеризира продължителността, последователността на дейностите и състоянията на хората в социалните процеси.

Френският историк Ф. Бродел противопоставя понятията „продължителност“ и „време“. Той установява, че съществуват „множество форми на социалното време, на тварния свят, което, бидейки създадено, ни помага да организираме социалната реалност и – наред с това, съществува като съдържателен фактор, който ограничава социалното действие“ (16, с. 129)¹. Това означава, че социалното време не се характеризира с „единно и просто течение“, то е „сложно структурирано с хиляди различни скорости и хиляди забавяния, което почти не е свързано с еднодневното време на хрониките и традиционната история“ (16, с. 115-142).

1. Същност на социалното време

G. Gurvitch определя социалното време като „време на съвпадения и разсъгласувания на движенията на цялостните социални явления, които могат да бъдат глобални, групови или микросоциални, независимо от това дали те са изразени в определена социална структура“ (85, с. 27-30). По такъв начин, за разлика от природните ритми, социалното време репрезентира отношенията между различните състояния на

¹ Статията излиза за пръв път през 1958 г. (16).

обществените процеси и събития. Социалните процеси не са отделени от времето, напротив, всички външни прояви на обществото образуват множеството от времеви значения, т. нар. социално време. То отразява взаимодействието на различните групи, национални и културни общности, свързано е с условията на непосредственото съществуване на хората и се определя от психичните ритми на живот на всеки конкретен човек, определени социални групи, етноси и общности. В този смисъл, социалното време резултира цялата система от обществени отношения. По такъв начин G. Gurvitch характеризира социалното време, от гледна точка на неговата основна функция.

Реалното съдържание на социалното време ние виждаме във времето на индивида, времето на поколението и времето на историята, които се базират върху триадата: индивид (човек, личност), социално поколение, история на обществото.

Част от моделите на времето се базират върху: културата – Х. Рикерт (1863 г.-1933 г.) и О. Шпенглер (1880 г.-1933 г.); религията – Августин Блажени (354 г.-430 г.) и Ар. Тойнби (1889 г.-1975 г.); държавата – Г. Хегел (1770 г.-1831 г.); икономиката – А. Смит (1723 г.-1790 г.) и К. Маркс (1818 г.-1883 г.); научно-техническия прогрес – К. Ясперс (1883 г.-1969 г.) и А. Тофлър.

По-обобщен възглед за концептуализация на времето е представен в идеята на Жак Атали (7; 8). Как ще изглежда светът през следващите петдесет години? Интригуващ въпрос, на който световноизвестният финансист, икономист и политик, роден през 1943 г., отговаря компетентно и интригуващо, като се опира на опита и познанията, натрупани от човечеството в неговата хилядолетна история. Същността на времето, взаимоотношенията между държавите и нациите, политическите системи, демографските сътресения, новите форми на пазара, тероризмът, насилието, климатичните изменения, нарастващото влияние на вероизповеданията – не е пропуснат нито един важен момент от глобалния облик на бъдещето. Ж. Атали надниква и в ежедневието, за да разкрие как стъписващият технически напредък ще преобрази труда, времето и по-специално свободното време, образованието, здравеопазването и културата на бита, как нрави, смятани днес за скандални, в утрешния ден ще бъдат възприети. И несъмнено, най-съществен е изводът на автора, че е възможно да се върви към изобилие, да се премахне бедността, всеки да има достъп до технологичните постижения и да се изгради – на основата на добитата мъдрост във времето, новият начин на живот и съзидание за всички обитатели на планетата.

Той пише за „редовете“ времена, които обобщават отделни епохи в историята на човечеството: „време на боговете, време на телата, време на машините и време на кодовете. Изброените времена се отличават с различни типове отношения на хората към времето и различни начини за неговото измерване“ (8).

Времето на боговете е съотносимо с митологическото време (от формирането на първите човешки групи до края на ранната християнска ера). Над живота на хората властват боговете, ритъмът на тяхната дейност налага природата, а времето се измерва с природни часовници (пясъчни, слънчеви, водни). Времето е свещено – миналото и настоящето са подчинени на волята на боговете, а бъдещето е предопределено.

Времето на телата съвпада с епохата на Ренесанса. Властта над времето принадлежи на църквата, която с ритъма на молитвите и службите отбелязва времето по

нов начин. По-късно, времето се отмерва с часовници с противотежест, които бият на всеки час.

Времето на машините съвпада с индустриалната епоха и разделението на труда, а времето се структурира на периоди, които се определят според неговото предназначение – за работа, почивка, удоволствия. Вниманието се насочва не само към часовото време, а и към минутите и дори секундите, а времето се отчита с помощта на по-точни часовници (в това число и ръчни).

Времето на кодовете (което съответства на информационното общество) е времето, което се изживява чрез програмните продукти – то вече не се свързва с движението на Слънцето: часовниците са без стрелки и циферблат, появяват се електронни и атомни часовници, световното време се синхронизира чрез сателит.

Различни автори отбелязват факта, че социално-историческото битие е реално не в по-малка степен, отколкото битието на физическите обекти. „Времето, според А. Лой, сътворено от човека в резултат на неговата дейност, събития, създадени от тази дейност, повтаряне, продължителност, ритми, темпове на социалните процеси, се осъществява все повече от зависимостите, наложени от ритмите на природата“ (36).

Времето е нещо несъпоставимо, то е по-фундаментално, отколкото понятията „дължина“, „момент“ или „интервал“, с които го измерваме, отколкото всичко това, което може да бъде отразено чрез положението на часовниковите стрелки или светилата (слънце, луна, звезди) на небесния свод.

Преходът от представите за абсолютното към социалното време подготвят теоретичните разработки на редица учени. Този подготвителен процес е анализиран от В. Артёмов. Така, авторът прави извод, че през 20-те години на миналия век в светската наука започват първите опити за теоретични разработки на феномена, който по-късно бе наречен „социално време“ и бе направен преход от линейното разбиране на времето в социалните и философските науки, към неговия нелинеен анализ (6).

След доста време общата постановка на Е. Durkheim, който определя социалното време като ритми на дейностите на социалните групи (80), се изменя и G. Mead изказва оригиналната идея за обстоятелството, че обществото от хора е възможно затова, защото хората са способни да установяват общността на времевите перспективи (88, с. 164; 89, с. 344).

Благодарение на способността за съотнасяне на времевите перспективи е възможен обмен на социални роли, на интересубектност, отбелязва G. Mead. Миналото и бъдещето се появяват като резултат от комуникация, която превръща индивидуалното настояще в множество форми на отброяване. Настоящото на хората е продължаващото се цяло: това е перспектива, от която се създава времето на човека. Синхронизацията на времевите перспективи се осъществява чрез космическото време, с помощта на прибори, създадени от човека – календар и часовник. Колективните представи за време се изграждат в процеса на социализация и възпитание на децата. „Общата времева перспектива се изгражда чрез усвояване на ролята на Обобщен Друг, преди индивидът да открие собственото си АЗ. Така, той става определен АЗ относно социалното цяло“ (88, с. 168). Н. Радев отбелязва, че проблемът за времето става специфичен за XX век, като отношението към времето, неговото изучаване и овладяване става актуална научна задача. Авторът подчертава важността на формирането на времевата

компетентност. „Времевата компетентност на човека предполага наличие на съвкупност от знания и умения, свързани с усещането на времевото пространство и времевите лимити за общуване, с „чувството за време“. Тя означава адекватна оценка на времевите ресурси, умение да се разширяват времевите рамки на междуличностните взаимодействия, своевременно да се делегират пълномощия с цел икономично и рационално използване на времето.... и по-нататък: ...Времето е един от най-важните, но малко използвани резерви на социализация на личността, на нейната реализация в обществото. В сложните социални колизии на преходния период проблемът „човек-време“ се актуализира. Усвояването на времето означава адекватно използване на социалните роли, поискани от времето, съдейства на човека по-добре да се впише във времето на своята епоха. Жизнените кризи, резките промени в жизнения път – в ситуации на неопределеност и социална нестабилност, изменят не само нормалната социална среда на човека, намаляват неговия личностен потенциал, но и нарушават пространствено-времевите параметри на жизнена дейност, водят до изкривяване на жизнената среда, до стесняване на времевите перспективи, затрудняват самореализацията на личността“ (47, с. 92).

По проблемите на социалното време работят редица българските автори: З. Стайков (52; 53; 54), Ст. Дончев (27), Н. Радев (47; 48), И. Савова (50) и др.

A. Sutchz подчерта още една важна страна на взаимоотношенията между хората, която определя успеха на тяхната комуникативност – установяване на отношения на едновременност между потоците на техните съзнания: човекът „А“ не е способен точно „да прочете“ смисъла на постъпките на „Б“, защото той изхожда от друга времева перспектива....Познанието на „Другия“ винаги е непълно (93, с. 143-145; с. 148). Той извежда и важността на установяването на взаимни перспективи. Разпознаването на „Другия“ се осъществява на базата на стереотипизация на „Другия“ („Другите“) като съвременник. А съвременността, сама по себе си, представлява конструирана от хората типичност, понятност на „Другия“.

Самите времеви представи в човешките общества притежават качеството на нормативност. „Затова, според Т. Luckmann, синхронизацията представлява не само установяване на отношенията на едновременност, но и типичност на времевите категории и системите за отброяване на времето“ (87, с. 157). Включеността на социалните продължителности и синхронизацията и съгласуването на ритмите поддържат целостността на една личност във времето. Според R. Merton, „илюзията за непрекъснатостта и предсказуемостта при движението на хората в социума предполага съществуването на правила, които позволяват на индивида да избягва конфликтите между времевите редове и последователности. Тези правила авторът нарича социални норми, които, от своя страна, определят социално очаквани продължителности като продължителността на процесите в обществото, техния ритъм, скорост, моментите за поемане на социалните роли“ (90, с. 262-283).

В съответствие с постановките на J. Grath и J. Kelly (84), M. Halbwachs (86), T. Luckmann (87), R. Merton (90), където се разглеждат въпросите, свързани с нормативните функции на времевите представи, „биографичните схеми“, „нормализиращите биографични траектории“, „нормите на жизнените преходи“ фиксират отношението на групите към нормите или нормативните представи за времевите събития. Коорди-

нацията на времето и представата за това, че всички социални субекти се намират в едно и също социално време, се налага и чрез тотализация на времевите перспективи – механизмите за поддръжка на представите за времето в една или друга култура (училище, университет, служба в армията, производствена или административна организация и т.н.). Според J. Greath и J. Kelly „механизмите за междуличностната координация на времето се подкрепят от обективните ритми на дейностите на групите и индивидите“ (84, с. 83-88). Тези изводи представляват всъщност конкретизацията за сътворяването или разтеглянето на времето.

Мрежовото общество, според М. Кастелс, създава нова темпоралност – „извън-времевото време“. „Извънвремевото време, както аз нарекох господстващата темпоралност на нашето общество, се появява, когато характеристиките на мрежовото общество пораждат системна пертурбация в реда на следване на явленията. ... Елиминирането на последователността и реда създава недиференцирано време, което е равнозначно на вечността... Секундните транзакции на капитала, гъвкавото предприемачество, гъвкавото работно време, размиването на границите на жизнения цикъл... са фундаментални явления, характерни за мрежово общество... Фактически, по-голямата част от хората и по-голямата част от местата в нашия свят живеят в друга темпоралност“ (32, с. 200). Новата концепция на темпоралност – „извън-времевото време“, означава, че епохата на измерване на времето се сменя с епохата на манипулации с времето. Тези манипулации са необходими, за да стане реална свободата на капитала от времето и освобождаване на културата от часовника (32, с. 403). Във връзка с тази идея на М. Кастелс се появява и въпросът: По какъв начин влияе новата темпоралност върху конструиране на глобалното социално време и времевите перспективи на единиците на социума (индивиди, личности) и какъв отклик получава това влияние в социалните системи, въоръжени с нови технологии и огромни обеми информация?

Терминът „социално време“ изтъква, че това е времето, сътворявано от социума и то представлява нещо по-различно от обикновена сума на неговите компоненти. Изчислено от конкретността, определението за „социално време“ се свежда към представата за едновременно сумарност на различни по своя характер дейности и събития в определен момент на развитие на обществото. Ако разгледаме тази сумарност като резултат от определени стереотипи и модели на дейности (модели на поведение), ще се окаже, че социалното ни време се „изтъква“ от твърде разнородни модели, които могат да бъдат сведени към различна времевост.

По подобен начин анализира „човека във видове време“ и Ал. Фол (61). Според него, в съответствие със своето мислене и културен стереотип, човекът „избира“ време, в което да живее. Това, разбира се, е метафора на автора, която означава избора на начин на живот (т.е., неговото социално време). Към известния времеви ред: митологично, циклическо и линейно време Ал. Фол добавя агоналното и доктринално време. Идеята на автора, че начинът на мислене определя пребиваване на човека в различните видове времена, е реализация на поведение, съответстващо на един от известните модели на времето.

Митологичното време – като време на „постоянно ставане“, според Ал. Фол, при съвременния човек се поражда от моносценичното мислене (мислене върху един

предмет), допълнено от синоптично, т.е., обобщаващото мислене. Митологичното време не признава причини и следствия, то е пространството на вярата.

Циклическото време е време на постоянното завръщане, време на вярата в смъртта и новото раждане. В основата на циклическото мислене е залегнала идеята на демонното мислене, а демонът е интелектуалният посредник между човека и бога, който въздига молитвите на човека и осъществява достъпността на божествените послания. Вярата в съживяване е пространството на циклическото време.

Линейното време е предизвикано и породено от каузалното мислене, то е времето на следване на историята на събитията. Пространството на това време е историческият прогрес.

За разлика от линейното време, което – според Ал. Фол, е пасивно следване на събитията, *агоналното време* е времето на състезанието и волята за победа: агонът (т. е., състезанието) се поражда от импулсивното, изборно мислене. Човек „избрал“ това време е самотник, той трябва да се справя с всичко сам.

Доктриналното време се поражда от епифанното мислене: този тип мислене кристализира богопоявата и я осъществява. Пространството на този тип време е озарението – учителят нашепва от отвъдното напътствия, които посветените разпознават и назовават.

Обобщаващата метафора, която предлага Ал. Фол, е, че всички изброени видове времена „се намират“ на разположение на човека, а той – в съответствие със собствените си разбирания и предпочитания, „избира“ времето, в което да живее. Възможността за избор остава на разположение на човека през целия му живот. Той може, според ситуацията, да преизбира времето или да бъде във няколко времена едновременно.

Изразявайки се с езика на социалните науки, можем да кажем, че човек като времево същество, носител и създател на социалното време, конструира времето с дейността и творчеството си, претворява го в индивидуалното си съзнание и формира групови форми на темпоралното съзнание или темпоралната картина на света.

Т. Нестик (43) синтезира знанията за интеграция на времевите структури на човека като биологическо и социално същество.

Така, според нас, времевият информационен обмен се осъществява на следните нива:

- *биологични времеви ритми*;
- *вътрешно субективно изживяване на времето*, съгласуване на механизмите за определяне на продължителността на времето, координация на времевите перспективи, езикови времеви категории и образи от социален произход;
- *на междуличностно ниво*: възприятие на нормите, които регулират продължителността, темпа на взаимодействието и използването на дискурсивни стратегии, които сближават участниците в комуникативните актове във времето;
- *на ниво институционално време*: вписване на собствената си личност в биографските, личностните, кариерно-професионалните и гражданско-социалните схеми, графики и календарно време, насоченост към единни ориентири при планиране на времето;
- *на ниво културно време*: общността на представите за природата на времето, използване на общи средства за изразяване и метафори на времето.

На базата на изложеното може да се направи извод, че социалното време в съвременните социални науки се определя като време на съществуване, функциониране и развитие на обществото и неговите социални системи от различно ниво – от семейството и малката група, до глобалния планетарен социум. Социалното време е време, свързано с човешката дейност и ако приемем – в духа на постановките на А. Бергсон (9; 10), че времето се сътворява от човека, то е и продукт на тази дейност. Времето – в аспекта на бъдещето състояние на социума и неговите единици, представлява социален ресурс за дейността на социалните субекти, а в аспекта на миналото – резултат от миналите му дейности и състояния. Настоящото на социалното време е продукт както на тези минали дейности и състояния, така и на бъдещето, т. е., на неговите планове, стратегии за развитие (или тяхната липса). Както и другите видове времена, характерни за човешките същества (биологично и психологическо), социалното време е в непрекъснат информационен обмен и координация с космическото време. Непрекъснатият процес на координация на всички видове времена и продуктът от тази координация – времевите отношения между единиците на социума, представляват живата тъкан на социалното време. Системният анализ на тези времеве отношения позволява да се определи състоянието на социалните системи и да се прогнозира възможните пътища за тяхната промяна и интензивно развитие в бъдеще.

2. Нелинеен характер на социалното време

Откриването на нови свойства на физическото време довежда до преосмисляне на социалното и историческото време в рамките на постмодернизма, което се разглежда в съвременните концептуални модели като нелинейно. Френските философи постмодернисти Ж. Делюз и Ф. Гатари въвеждат понятието „не-съвъзможни“ светове, всеки от които в равна степен може да бъде приведен към генетичните източници на един или друг свят. Общото между тези светове е това, че няколко свята представляват решение на един и същ проблем – като вариант за развитие“ (24, с. 391). Насочването на вектора на еволюцията към оформянето на един или друг свят е обективно случайно и – в това отношение, предшестващите го бифуркации премахват отговорността от индивида за извършените в миналото постъпки, но налагат на него отговорността за тук и сега. Тези постановки на постмодернизма са практически изоморфни на изводите, които се постулират от синергетиците (И. Prigozhin – 92), за новите отношения между човека и природата и между хората: човек трябва да носи отговорността за този свят.

Скоростта и характерът на протичането на времето, неговото възприятие и оценка зависят от степента на развитието на едно или друго общество. Нелинейният характер на социалното време особено ясно се проследява през призмата на различни видове култури, съществували в епохата, наречена Цивилизация.

Социалното време, от гледна точка на културата, представлява не само част от битието на човека, то е колективно перцептуално време, осъзнато от позициите на определена култура, процесуалност на социалния живот. По този повод, Е. Durkheim пише, че категорията „време“ отразява ритмите на дейността на социалната група, а представата за времето е представа за социалното време, общо за даденото съобщение.

ство от хора (80, с. 9-11). Идеята му за обусловеност на социалното време от културата на даденото общество се развива в рамките на подход, който се определя като културологичен.

В културологичните изследвания на социалното време се разглеждат характеристики на възприятието на времето в различните типове култури и системните образи на времето в различни аспекти на културата (религия, нравственост, изкуство, философия, образование и т. н.). В рамките на това направление концептуализацията на времето се анализира от позициите на космологичното (митологическото) и историческо осъзнаване на протичането на времето и смисъла на историята – в трудовете на П. дьо Шарден (70), М. Елиаде (28), А. Гуревич (23), О. Spengler (95), Ер. Касирер (31) и др. Възприятието на времето в процеса на културогенеза – като специфичен начин за формиране на представата за време в източните и западните културни традиции, се разглежда от М. Елиаде (28) и И. Бестужев-Лада (12). Времето се описва и като архетипна представа, която определя възприятието му в реалната действителност, от П. дьо Шарден (70), К. Юнг (71), Кл. Леви-Строс (57), Фр. Фукуяма (63) и др. Особено влияние на социума – като носител на определена култура, върху формирането на представата за времето отбелязват О. Spengler (95), А. Гуревич (23), Н. Бердяев (11), В. Вернадски (18; 19; 20). Въпросите на културната обусловеност на представите за времето се разглеждат от О. Spengler (95), А. Тойнбее (96), К. Ясперс (72), Н. Бердяев (11).

Нелинейният характер на времето, от гледна точка на неговото осмисляне и социални параметри, придобива различни пространствени асоциации – кръг, насочване на вектора на миналото в посоката пред субекта¹. В т. н. „примитивни общества“ времето протича ритмично, на базата на дейностите (стопански, жизнени, магически, религиозни). Някои племена не познават понятието „време“. „Племето Ние-ри в Судан, според Е. Е. Evans-Prichard, възприема единствено сегашния момент, който може да бъде свързан с метеорологичните условия или всекидневната дейност“ (81).

Социалният аспект на времето е древен, колкото е древна човешката история и човешкото общество и се претворява във вид на традиционните културни практики на древните общества. Първобитните хора са смятали, че есенното време отново се ражда, когато дните започват да стават по-къси, слънцето умира, а в края на декември – дните се уголемяват. За земеделско-скотовъдните народи този поврат е много важен и те го отбелязват с голям празник – Ден на слънчевото раждане. Такива празници имат египтяните, финикийците, персите, индусите и др. народи.

През античността траки, гърци и римляни отбелязват свършването на старата и началото на Новата година с продължителни празници, наречени Кронии, посветени на Кронос (върховен бог, баща на Зевс), Сатурналии (Сатурн – върховен бог на Слънцето), Брумалии и Воти (по селата). От пети век насам много популярен е римският празник Календе, на който римляните принасят жертви на боговете си, уреждат игри, устройват празнични шествия.

Г. Gurvitch (85, с. 34-42) посочва социално обусловени, различни продължителности на седмицата (в ранния Рим – осем дни, юдейско-християнската традиция –

¹ В представите на хората – в древнотюркската култура например, миналото е водещо, а не бъдещето.

седем, десет – в Китай). Основания за определянето на продължителността на седмицата са повтарящият се ритъм на пазара и панаириите, както и биологическата потребност от почивка и духовен живот (молитви и ритуали). Социалното време, т.е., събитията, сътворявани непрекъснато от човека и човешката общност, се променят в зависимост от религиозните предписания в едно или друго общество. Така например в годишния и дневния цикъл на постите и празниците, както и в дневния ритъм на молитвите, се откриват разлики при християните и при мохамеданите. Именно – поради различната социална „времовост“ на различни общества, J. Dumazedier предлага свободното време да се изучава от позициите на динамиката на отношенията между различни времеви части на индивида и колектива; изучаване на конкретно общество в конкретен период и на базата на тези аспекти да се фиксира конкретното свободно време (78; 79).

Различните общества се характеризират с т. н. наречен „времеви профил“. Времевият профил се конституира от специфичните типове поведение на членовете на социума, които се фиксират в определени кодекси на поведението и придобиват характера на норми и правила. Така в съвременното информационно общество съществуват групи от хора с различно структуриране и отношение към времето. Това отношение зависи от професионалните особености на трудовата им дейност, степента на формираност на времевата перспектива, принадлежността към определена социална или етническа група, пол. Някои видове дейности и професии изискват висока пунктуалност, икономия на време, други допускат известна гъвкавост в това отношение; различно е отношението към времето в различните джендър-групи (мъже и жени) и дори при цели социални класове.

Времевата ориентация или времевата перспектива има няколко аспекта:

- **Нивото на осъзнаване на времето е двуполносно** – от една страна, непрекъснат контрол на времето, а, от друга – пренебрегване, безразличие относно времето.
- **Краткотрайна и дългосрочна перспектива на осъзнаване на времето.** Максималната краткотрайност на времевата ориентация се нарича презентизъм. Освен това, насочеността на времевата ориентация може да бъде различна – в миналото или в бъдещето.
- **Форма или вид на представата за време** (например цикличното или линейното). Смята се, че в съвременното общество преобладават линейни представи за характера на времето, но наред с това съществуват и цикличните представи.

Към това бихме могли да добавим съществуването на виртуалното време и нелинейното време, които се формират в резултат от развитието на научната картина на света и новите технологии.

- **Ориентация към миналото или към бъдещето.** „Това, как членовете в групата съотнасят себе си с миналото и бъдещето (т. е., тяхната времева перспектива), в голяма степен зависи от нейната структура и функция“, отбелязват L. Coser и R. Coser (76, с. 192). Някои групи са обърнати към традициите, достиженията на миналото, живеят в историята – в миналото. Други са насочени напред. Те прекъсват традициите, игнорират миналото, гледат към бъдещето. Във връзка с това може да се говори за ретроспективна и перспективна ориен-

тация. Смята се например, че американското общество е обърнато към бъдещето; „китайското използва настоящето като централна точка, от която времеви поток се насочва към миналото и към бъдещето – в двете посоки“ (76, с. 192). Във всяко общество съществува определена диференциация, при различните етнически и религиозни групи съществуват различни времеви перспективи. Различна времева ориентация може да се наблюдава при представителите на различни професии и социални групи (средната класа, например, е ориентирана към бъдещето, а някои патриархални семейства – към миналото). Представителите на някои маргинални групи – скитници, бездомни, безработни се ориентират към сегашния момент. Същата времева перспектива е характерна и за хората в екстремални ситуации (война). По-краткосрочна времева перспектива е характерна за малките деца, за разлика от възрастните хора, които са обърнати предимно към миналото. Общо взето, хората възприемат настоящето в зависимост от тяхната времева перспектива: дали те виждат в настоящето инструмент за конструиране на бъдещето или виждат в него фрагмент на следствията от миналото, фрагмент от „прекрасното минало“.

- **Такава интерпретация на бъдещето, при която то трябва да се възприема пасивно, или това, което активно трябва да се конструира.** Първото предполага адаптация, а второто – планиране и формиране. Следователно тук имаме работа с пасивно или активно отношение към бъдещето. „Съчетанието на активното отношение към бъдещето с широка времева перспектива, която включва и всекидневния живот, и историческите процеси, пише А. Giddens, се нарича „историчност“, това е осъзнаване на факта, че хората не само са се формирали исторически, но и самите те формират историята (83, с. 220). Според него, „това е осъзнаване на линейната перспектива на собствената си трансформация“ (83, с. 221), а в различните социални институции – социалните роли, политическите и икономически системи. Правилата, които се отнасят към социалното време, са част от по-широката мрежа от социалните нормативни системи.

Според R. Merton, съществуват „социални норми, които съставляват „първичния времеви компонент от социални структури и междуличностни отношения“ (90, с. 365-366), и са вградени в социалната структура. Те регулират продължителността на определени актове, съществуването на групи и организации и т. н. Той нарича тази категория правила „социално очаквани продължителности“ и говори за различна времева характеристика на различни форми на социалните дейности и събития. Някои форми от социалния живот, според него, „съществуват по-продължително – бащинството, президентството, обучението в училищата и университетите, излизането в пенсия, завършването на училище, времетраенето на ваканциите, междучасията и почивките през работно време, а за някои съществуват нормативни очаквания, отклоняването от които се санкционира от обществото – например бракът и мимолетната връзка с друг партньор на единия съпруг“ (90, с. 78-79).

По такъв начин социалното време се характеризира с процеси и явления, които не само не се разполагат в линейна последователност, но и притежават различни собствени времеви характеристики, а процесите, които се създават от хората, членовете на

обществото, се регулират от различни социални, етнически, конфесионални и други групи, с различна времева перспектива.

Обяснение на феномена „сътворяване на времето от човека“, според нас, много сполучливо прави К. Абулханова-Славска. Като цитира И. Prigozhin (92), който обобщава всички възможни времена в два основни взаимосвързани аспекта на времето – външно и вътрешно, тя отбелязва, че всяко външно време е, все пак, донякъде функция от рефлексията на човека и, макар да притежават редица особени свойства, те са свойствата на самата система, а не особености на новата категория време. При качественото разнообразие на определени и категоризирани по такъв начин времена те имат нещо общо, а именно – всички те са вътрешни, относно някаква външна система. Според нея психологическото време се подчинява на основните закони на вътрешното време, а неговата специфика представлява, преди всичко, проява на свойствата на самата система – в дадения случай, своеобразието на човешката личност като активен субект (1, с. 184).

3. Същност и особености на социалните пространства

Проблемът за социалните пространства, във връзка със социалното време (времена), се разработва обстойно от съвременните психологически школи и все по-често става предмет на представителни психологически изследвания. Актуалността на проблема за социалното време-пространство (или хронотоп) се определя от практическите задачи на прогностиката, усъвършенстването на системите за социалното управление, а също така, от проблемите на възпроизводството на човешките ресурси – обучението, образованието и възпитанието на новите членове на дадения социум.

Под социални пространства се разбират онези абстрактни пространства, които се характеризират със структура, наложена от неравнопоставеност при разпределяне на отделни видове капитал и получената – вследствие от това разпределяне, система от подпространства и полета. Разпределението на блага и услуги, които съответстват на различни полета, се застъпват, в резултат на което се образува концентрация на най-дефицитни блага и услуги, както и техните собственици във физическото пространство. Тези полета противостоят във всички отношения на места, в които се концентрират най-ощетените. Въпреки че социалните пространства нямат физически характер, те се реализират във физическите пространства. С други думи, физическите пространства представляват проекции на социалните пространства.

Физическите пространства, свързани с различни форми и възможности за оползотворяване (или консумация) на времето от страна на отделната личност, притежават всички характеристики на социалните пространства – те са предназначени за отделния индивид, но в същото време достъпът към тези пространства (в социален и физически смисъл) често пъти е ограничен. Така например във всеки областен град и в столицата съществуват редица институции, част от които са правителствени структури и са насочени към допълнително обучение, образование и възпитание на различните поколения – това са общински институции и неправителствени организации: читалища, езикови школи, театрални студии, спортни общества и сдру-

жения, курсове за квалификация и преквалификация на кадрите, за придобиване на нови професии.

Друга част от социалните пространства е предназначена за консумация и представлява неконтролирана от официалните възпитателни и образователни структури територия – това са дискотеките, кафенетата, интернет-клубовете и другите развлекателни заведения.

Социалните пространства се структурират и от новите технологии в интернет-пространството. Една от тях е стрийминг-технологията (99), която позволява да се създават „свои“ телевизия, радио, електронно списание и чрез тях личността да постигне свобода на словото, според собствените си виждания и позиции.

Стрийминг-технологиите осигуряват аудио и видео емисии в реално време. Достъпът към желания онлайн материал (web-based TV) обаче – времето за достигането, техническото оборудване, достъпът до Интернет, структурират нов тип аудитория: самата идея на аудио-визуалния стрийминг-файл е адресираност към определен тип човек, който ще положи усилия и време, за да се окаже в определено интернет-пространство, в определено време. Необходимостта от извършването на определени стъпки и наличието на определени условия, изиграват ролята на отсяващ (селектиращ) фактор и с това отделят зрителя участник от случайния посетител на интернет-пространството.

Особеността на новите интернет-технологии се състои в преодоляването на традиционните представи за времето и пространството, както и в реалното опериране с информацията, принадлежаща на различните времена и пространства (локалното действие се извършва с глобалната информационна структура). Тези възможности структурират ново отношение към времето и пространството. В този смисъл времето, прекарано в глобалната мрежа, представлява друг тип – не само социално, но и перцептуално време. Формира се представата за успоредна на физическата реалност – виртуалната. Реалното време означава вече „път“ към нещо, с което доближаваме „външното“, многопосочно и „опространствено“ време.

Новият тип социално и перцептуално време (виртуално, мрежово) по такъв начин формира нови социални пространства, създава и задълбочава различията между ползватели и неползватели на Интернет, нови реални и виртуални социални групи, определя нов тип неравнопоставеност и социално разделение.

Изобщо новата реалност променя класическите представи за време, представа, труд, общуване, чувства, които са в обмен между личността и окръжаващото я пространство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Развитието на темпоралните представи на човека и обществата – като цяло, се базират върху техните когнитивни успехи, като от първите наивни темпорални представи човешкото общество стига до представи за нелинейния характер на времето и формира времевата транспектива. Човекът започва да оперира с времевите реални и виртуални конструкти. Темпоралната картина на света в определена социокултурна общност съответства на ценностните установки и нагласи на тези общества.

Темпоралната картина на света, която включва наивната темпорална картина, формирала се на базата на усещанията, възприятията, представите и наблюденията, е интерпретирана от философските концепции като митологично и циклическо време. С развитие на абстрактно-логическото мислене у личността се развиват и темпоралните представи, които формират нови темпорални картини на света като линейно време, разклонено време, абсолютно и относително време, нелинейно време. Всяка от тези темпорални картини е свързана, от една страна, с познавателната дейност на човека и бележи различни етапи от формирането на времевата перспектива и транс-пектива, а, от друга страна – с ценностните системи на културно-историческите общности, в които се зараждат и се формират тези темпорални картини.

Основната линия в концептуализацията на времето започва своя път от „отчуждаване“ на времето и неговото осмисляне – като външен феномен относно човека, до формирането на представата, че самият човек като времево същество всъщност твори и създава времето. Отново, но на по-високо ниво на абстракция, времето „се връща“ при човека (антропоцентричен подход). В рамките на този подход вътрешната времева същност на човека е категоризирана като психологическо и биологично време, а в качеството на творим от човека (хората) феноменът „време“ е наречен „социално време“. Понятието „социално време“ е опит на личността да „върне“ времето при човека и хората, да го постави в центъра на своята история и своята времевост.

Социалното време – като фрактал от темпорална картина на света, притежава всички характеристики и се структурира в зависимост от времевите представи на всяко конкретно общество.

Съвременното социално време се „изтъква“ от твърде разнородни модели, които могат да бъдат сведени към различна времевост. Обществата от хора са възможни, защото хората са способни да установят общността на времевите перспективи. Колективните представи за време се изграждат в процеса на социализация на децата и младежите. Общата времева перспектива се изгражда чрез усвояване на ролята на „Обобщен Друг“, преди индивидът да открие собственото си АЗ. Във връзка с тези постановки изключително внимание се отделя за формиране на времевата компетентност на личността и то от най-ранно детство, която означава адекватна оценка на времевите ресурси, умение да се разширяват времевите рамки на междуличностните взаимодействия, адекватно използване на социалните роли, поискани от времето.

Социалното време се свързва със системата на ценностите на определени културно-исторически общности, като водещите ценностни парадигми се сменят: културните, религиозните, държавните, икономическите, научно-техническите ценностни парадигми създават „редове“ времена, като време на боговете, на телата, на машините и на кодовете. Изброените времена се различават не само с различни типове отношение на хората към времето и различни начини за неговото измерване, но и с формиране на различна времева перспектива. В зависимост от идеите на конкретното митологично, линейно или нелинейно мислене времевите ориентации на обществата се променят, като се усъвършенстват и изпълват с ново съдържание стратегиите за бъдещето на едно или друго общество. Формира се поглед върху детството и младостта като социална категория и „въплътено“ бъдеще на дадено общество, което

може да се подготвя за живота в бъдещето и да се моделира в съответствие не само с новите реалности, но и с ценностните установки и нагласи на обществото.

Анализът на феномена „време“ и неговите психологически измерения ни позволява да направим извода, че в социалния живот времето, от една страна, представлява матрица за измерение на събития, процеси и тяхната координация, а, от друга страна, самите събития, сътворени от човека, „разтегляйки“ времето със своето възникване и протичане, представляват живата тъкан на социалното време. То е свързано със социалните процеси и пространства като тяхно вътрешно онтологично свойство. Времето се определя, от една страна, от тяхната природа, която проявява различни времеви качества – от естествените денонощни ритми, от фазите на селскостопанския труд, от социално обусловените ритми на труд и почивка, а, от друга страна, от хода на историята, от събитията в живота на социума, от динамичните промени в областта на живота, дейността на отделния индивид и групата, от бъдещето и изпитвания „шок“ от него – от това, какво ни готви времето в бъдещите дни, месеци, години, десетилетия и столетия.

Всички социални събития – с различна скорост и продължителност, представляват категорията, която се нарича „социално време“. По такъв начин сътвореното от човека и обществото време започва да проявява свойства, които топологично са присъщи на биологичното време – във всяка негова система протича собствено време, което се координира с другите системи, с външното, световното и космическото време. По този начин всичко, сътворено от величествения човешки дух – наука, култура, изкуство, религия, творчество, се пренася в следващите времеви измерения, в идващите епохи и цивилизации.

ПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. **Абулханова-Славская, К.**, Личностная регуляция времени, Психология личности в трудах отечественных психологов, СПб., 2001.
2. **Абулханова-Славская, К.**, Стратегия жизни, Мысль, М., 1991.
3. **Абулханова-Славская, К.**, Т. Н. Березина, Время личности и время жизни, М., 1991.
4. **Ананьев, Б.**, Человек как предмет познания, ЛГУ, Л., 1968.
5. **Аристотель**, Избранные сочинения, М., 1983.
6. **Артемьев, В.**, Социальное время: проблемы изучения и использования, Наука, Новосибирск, 1987.
7. **Атали, Ж.**, Кратка история на бъдещето, Рива, С., 2009.
8. **Атали, Ж.**, На пороге нового тысячелетия, М., 1993.
9. **Бергсън, А.**, Опыт о непосредственных данных сознания, Собр. соч., Т. I., Московский клуб, М., 1992.
10. **Бергсън, А.**, Творческая эволюция, М.–СПб., 1914.
11. **Бердяев, Н.**, Время и вечность. На переломе, Философские дискуссии 1920-х годов: Философия и мировоззрение, Политиздат, М., 1990.
12. **Бестужев-Лада, И.**, Прогнозирование социальных потребностей, М., 1976.

13. Библия или священото писание на стария и новия завет, Придворна печатница, С., 1924.
14. Блажени, А., Изповеди, БПЦ, С., 1993.
15. Бояджиев, Ц., Августин и проблемът за времето: Разсъждение върху 11 книга на „Изповеди“, Философско Общество, Пловдив, 1997.
16. Бродель, Ф., История и общественные науки. Историческая длительность, В: Философия и методология истории, Прогресс, М., 1994.
17. Бюллер, Ш., Течение человеческой жизни как психологическая проблема. М., 1924.
18. Вернадский, В., Биосфера. Живое вещество и биосфера, Наука, М., 1994.
19. Вернадский, В., Изучение явлений жизни и новая физика, Труды по биогеохимии и геохимии почв, Наука, М., 1992.
20. Вернадский, В., Проблема времени в современной науке, Философские мысли натуралиста, Наука, М., 1988.
21. Винер, Н., Информация, язык и общество. Кибернетика, Наука, М., 1983.
22. Головаха, Е., А. Кроник, Психологическое время личности, Киев, 1984.
23. Гуревич, А., Категории средневековой культуры. <http://justlife.narod.ru/gurevich/gurevich01.htm>.
24. Дельоз, Ж., Ф. Гатари, Що е философия? Нова Хуманитаристика, С., 1995.
25. Детлаф, Т., Изучение временных закономерностей развития животных, Онтогенез, Т. XX, М., 1989.
26. Джеймс, У., Психология, Педагогика, М., 1991.
27. Дончев, Ст., Човек, време, дейност, С., 1974.
28. Елиаде, М., Митът за вечното завръщане, Захарий Стоянов, С., 2005.
29. Ериксон, Е., Идентичност: младост и криза, Сиела, С., 1996.
30. Идеята за времето. Антология, Съставители и автори на встъпителните студии З. Попов и Ц. Бояджиев, Наука и изкуство, С., 1985.
31. Касирер, Ер., Изследване на човека, Гал-Ико, С., 1996.
32. Кастелс, М., Възходът на информационното общество, С., 2003.
33. Ковалев, В., Личностное время как предмет психологического исследования, Психология личности и время. В: Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научно-теоретической конференции, Т. I, Черновцы, 1991.
34. Левин, К., Теория поля в социальных науках, СПб., 2000.
35. Лесков, Л., Футуросинергетика западной цивилизации (Задачи синергетического моделирования), Общественные науки и современность, № 3, 1998.
36. Лой, А., Социально-историческое содержание категории „время“ и „пространство“, Киев, 1978.
37. Лолаев, Т., Время и прогресс, Философия и общество, № 4, 2000.
38. Лолаев, Т., Почему время принципиально необратимо, Вестник Владикавказского центра, № 2, 2001.
39. Лолаев, Т., Пространственно-временная структура Вселенной и закон ее функционирования, Владикавказ, 1999.
40. Лолаев, Т., Пространство как функция материального объекта, Философские исследования, № 4, 2000.

41. Милкова, Р., Л. Милков, Психологически и социално-педагогически проблеми на образователната дейност, Юни Експрес, С., 2007.
42. Митрани, Л., Ст. Шекерджийски, Времето, Народна просвета, С., 1984.
43. Нестик, Т., *Социальное* конструирование времени, Социологические исследования, № 8, 2003.
44. Ньютен, Ж., Мотивация, действие и перспектива будущего, Ред. Д. А. Леонтьев, М., 1989.
45. Попов, З., Ц. Бояджиев, Културно-историческата обусловеност на теоретическите проблеми на времето, В: Идеята за времето. Антология, Наука и изкуство, С., 1985.
46. Пространственно-временная организация онтогенеза, М., 1998.
47. Радев, Н., Бюджетът на времето. София, УИ „Стопанство“, С., 2007.
48. Радев, Н., Джендър различия и социална работа, В сб. „Социална работа с деца и семейства“, Горекс Прес, С., 2005.
49. Рубинштейн, С., Основы общей психологии, Питер, СПб, 2000.
50. Савова, И., Текст и време, УИ „Еп. К. Преславски“, Шумен, 2007.
51. Сартр, Ж., Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии, Республика, М., 2000.
52. Стайков, З., Възпроизводството на времето-капитал-бог в едно, Балкан прес, С., 2000.
53. Стайков, З., Изследвания на бюджета на времето, БАН, С., 1989.
54. Стайков, З., Работното и свободното време, Профиздат, С., 1973.
55. Стефанов, А., Философия на времето, Парадигма, С., 2004.
56. Стефанов, В., Познание и време, УИ „Св. Кл. Охридски“, С., 1993.
57. Строс, Кл.-Л., Структурална антропология, ИК „Хр. Ботев“, С., 1995.
58. Сухомлинский, В., **И лес, и каждое дерево, Правда, 04. 01. 1968.**
59. Тофлър, А., Третата вълна, ИК „Пейо К. Яворов“, С., 1991.
60. Уитроу, Дж., Естественная философия времени, М., 1964.
61. Фол, А., Човекът във видовете време. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. София, 1998.
62. Фресс, П., Ж. Пиаже, Экспериментальная психология, Выпуск VI, Прогресс, М., 1978.
63. Фукуяма, Фр., Краят на историята и последният човек, Обсидиан, С., 2006.
64. Хайдегер, М., Битие и време, АИ „М. Дринов“, С., 2005.
65. Хасанов, И., Биологическое время (Текст доклада, прочитанного на заседании 09.10.2007, посвященном памяти Т. А. Детлаф), М., 2008.
66. Хасанов, И., Феномен времени, Ч. I, Объективное время, М., 1998.
67. Хокинг, Ст., Кратка история на времето, С., 1994.
68. Хомик, В., А. Кроник, Отношение к времени: психологические проблемы ранней алкоголизации и отклоняющегося поведения, Вопросы психологии, № 1, 1988.
69. Цуканов, Б., Анализ ошибки восприятия длительности, Вопросы психологии, № 3, 1985.
70. Шарден, П., Човешкият феномен, Аргес, С., 1994.

71. Юнг, К., Изследване върху феноменологията на цялостната личност, Евразия-Абагар, Плевен, 1995.
72. Ясперс, К., Истоки истории и ее цель. Смысл и назначение истории, М., 1994.
73. Adam, B., Social versus natural time, a traditional distinction reexamined, In: Young, and Schuller, London, 1988.
74. Biological Clocks, Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology, Volume XXV, New York, 1961.
75. Bünning, E., Die physiologische Uhr, Springer, Berlin, 1958.
76. Coser, L. and R. Coser, Time perspective and social structure, in: Hassard, 1990.
77. Davies, P., About Time. Einstein's Unfinished Revolution, London, 2009.
78. Dumazedier, J., Sociologie empirique du loisir, Paris, Seuil, 1974.
79. Dumazedier, J., Ver une civilization du loisir? P., 1962.
80. Durkheim, E., The Elementary Forms of the Religious Life, London, 1915.
81. Evans-Prichard, E., Theories of Primitive Religion, Oxford, 1977.
82. Frank, L., Time perspectives, Journal of Social Philosophy, № 4, 1939.
83. Giddens, A., Modernity and Self-Identity, Cambridge: Polity, 1991.
84. Grath, J., J. Kelly, Time and Human Interaction. Toward a Social Psychology of Time, N.Y.-L., 1986.
85. Gurvitch, G., The Spectrum of Social Time, Dordrecht, 1964.
86. Halbwachs, M., Les Cadres sociaux de la memoire, Paris., 1925.
87. Luckmann, T., The Constitution of Human Life in Time, Chronotypes. J. Bender and D.E. Weflher (Eds.), Stanford, 1991.
88. Mead, G., The Philosophy of the Present, Ed. by A. Murphy, Chicago, 1980.
89. Mead G., Time, G.H. Mead on Social Psychology, Selected Papers, Ed. by A. Strauss, Chicago, 1965.
90. Merton, R., Socially Expected Durations: a case study of concept formation in sociology, Conflict and Consensus: A Festschrift for Lewis Coser, W.W. Powell, R. Robbins (eds.), New York, 1984.
91. Oaklander, L. N., The Ontology of Time, Amherst Prometheus Books, 2004.
92. Prigogin, I., Order out of Chaos, Brussels, 1989.
93. Schutz, A., Der sinnhafte Aufbau der Sozialen Welt, Eine Einleitung in die verstehende Soziologie, 5 Aufl, Frankfurt am Main, 1932.
94. Sorokin, P. and R. Merton, Social Time: A Methodological and Functional Analysis, American Journal of Sociology, № 42, 1937.
95. Spengler, O., Untergang des Abendlandes, Bd.I, Munchen, 1922.
96. Toynbee, A., A study of History, Oxford, vol. XII, 1951.
97. Tulving, E., Episodic and semantic memory, In E. Tulving & W. Donaldson (Eds.), Organization of memory, Academic Press, New York, 1972.
98. Zimbardo, P., J. Boyd, Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual-Differences Metric, Journal of Personality and Social Psychology, Vol. 77, N 6, 1999.
99. http://zetmag.org/zankov/texts/2001/do_it_yourself.htm

ФЕНОМЕНЪТ „ВРЕМЕ“ И НЕГОВИТЕ ИЗМЕРЕНИЯ (ОПИТ ЗА ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ)

Резюме:

Философското осмисляне на моделите на времето се характеризира с дълъг и сложен път на интерпретация на познавателна дейност на личността, формиране на темпоралната картина на света и ориентация на човека във времето.

Разглеждат се основните модели на времето: първия, известен във филогенезата – митологичното; преминава се към другите модели – циклическото, осевото, линейното, екзистенциалното време; феноменът „смесване“ или „съ-съществуване на времената“, предизвикан от друг пространствен модел – нелинейното или разклоненото време. Изследва се „сътворението“ на социалното време като част от антропоцентричното време, неговото осмисляне и размиването на границите му.

Психологическото време отразява в психиката на личността времевите отношения между неговите жизнени събития, т. е., човекът с живота и събитията в него изгражда жизненото време и го разчита като едновременно, последователност, продължителност на събитията и процесите, скорост и принадлежност към настоящето, миналото или бъдещето. Към тези рефлексии на времето се добавят изживяванията на компресираност, прекъснатост и непрекъснатост, ограниченост и неограниченост, на осъзнаване и оценка на възрастта, представите за живота и смъртта, представите за вероятната продължителност на живота и връзката на собствения живот с живота на предишните и бъдещите поколения, както и на цялото човечество.

THE PHENOMENON „TIME“ AND ITS PARAMETERS (ATTEMPT FOR A PSYCHOLOGICAL ANALYSIS)

Abstract:

A philosophical understanding of time models is characterized by a long and a complex way of interpretation of the personality's knowledge activity. It is also characterized by the formation of temporal picture of the world and the person's orientation in time.

Time's main models are explored: first one known in the phylogenesis –mythological. Then we move to other models such as cyclic, linear, axis, existence time. The phenomenon of 'mixing times ' or 'time existence' is a result of another spatial model – not linear or branched time. The creation of social time is examined as part of the anthropocentric time.

In the personality's mentality psychological time reflects on the time relations of its life events. The human being and its life along with events occurring throughout that life build up living time. That is recognized as a simultaneousness, succession and duration of the events and the processes as well as speed and belonging to the present, past and the future. Towards these time features the following can be added – the experiences of compression, interruption and none- interruption, restriction and none restriction, acknowledgment of age, perception of life and death, perception of the probable life expectancy and the connection between one's own life and the life of past and future generations as well as the whole mankind.